Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ÜMUMİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜÇÜN ÜMUMİ TARİX FƏNNİ ÜZRƏ TƏHSİL PROQRAMI (KURİKULUM)

(VI-XI SİNİFLƏR)

Bakı – 2024

MÜNDƏRİCAT

Ümumi tarix fənninin məqsəd və vəzifələri...3

Ümumi tarix fənninin tədrisinə verilən tələblər...5

Ümumi tarix təliminin məzmunu və ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri.........11

Məzmun standartları..15

Ümumi tarix fənninin xarakterinə uyğun təlim strategiyaları..46

Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya...49

Ümumi tarix fənnində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi vasitələri və meyarları....55

Ümumi tarix fənninə dair təlim materiallarının planlaşdırılması üzrə metodiki tövsiyələr...58

Ümumi Tarix Fənninin Məqsəd Və Vəzifələri

Tarix uzaq və yaxın keçmişdə baş vermiş mühüm hadisə, təzahür və prosesləri, insanların dünyagörüşü və həyat tərzindəki dəyişiklikləri, bu dəyişikliklərin səbəb və nəticələrini tarixi inkişafı ümumi qanunauyğunluq və konkretlikləri ilə əlaqədə öyrənən elmdir. Bu baxımdan min illər ərzində bəşəriyyətin əldə etdiyi təcrübəni öyrənən bir elm kimi tarix fənninin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumi tarix fənninin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisi davamlı inkişaf edən, dərin və əhatəli biliyə, geniş dünyagörüşünə malik olan, faydalı bacarıq və vərdişlərə yiyələnmiş şəxsiyyət formalaşdırmağa, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmətlə yanaşan, Dünya tarixinə aid mühüm hadisə, proses və təzahürlər haqqında biliklərə malik olan, vətənini və millətini sevməklə yanaşı, başqa xalqların tarix və mədəniyyətinə hörmətlə yanaşan sosial məsuliyyətli vətəndaş yetişdirməyə xidmət edir.

XX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin, həmçinin tarix fənninin tədrisinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində müzakirələr başlandı. Tarixin tədrisinin məqsədinin gələcək nəsillərə vətəndaşlıq şüuru formalaşdırmaq, müvafiq biliklər qazandırmaqla yanaşı, həyatlarının bütün mərhələlərində istifadə edə biləcəkləri bacarıqlar aşılamaq olduğu vurğulandı. Beləliklə, **“Tarixin yeni tədrisi”** modeli yaradıldı. Bu modelin əsasında tarixi hadisə, təzahür və proseslərə aid məlumatları, anlayışları və dəyərləri mənimsətməklə yanaşı, şagirdlərə gələcəkdə də istifadə edə biləcəkləri müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə və nəticəyə gəlmə bacarıqları qazandırmaq təşkil edir. Artıq tarixin tədrisində şagirdlərə **sübutların qiymətləndirilməsi**, **tənqidi düşünmə və problem həll etmə** kimi bacarıqların aşılanması əsas məqsəd oldu. Beynəlxalq təcrübədə şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqları formalaşdırmaq hədəf qoyulur:

- Hər hansı bir tarixi məsələ və problemi araşdırmaq və mümkün araşdırma yolları təklif etmək
- Potensial məlumat mənbələrini araşdıraraq, tarixi mənbələri fərqləndirə bilmək
- Mənbələri tərəfli olub-olmaması, doğruluq, etibarlılıq baxımından dəyərləndirmək
- Məsələləri araşdırarkən əlaqədar məlumatları müəyyən etmək üçün digər mənbələrdən istifadə etmək
- Müəyyən tarixi hadisə və proseslə bağlı məlumatları sistemləşdirmək, səbəb-nəticə əlaqəsini təsbit etmək
- Tarixi hadisə və proseslərin səbəblərini önəmlərinə görə sıralamaq
- Nəticələri təhlil etmək və onların zəruriliyini şərh etmək
- Təhlilə əsaslanan şifahi və yazılı təqdimat hazırlamaq

Ümumi tarix fənni üzrə təkmilləşdirilmiş kurikulumda şagirdlərə tarixi keçmiş haqqında məlumatları öyrətməklə yanaşı, bu fənnə məxsus müxtəlif kompetensiyalar və bacarıqlar formalaşdırmaq prioritet hesab edilir. Bu, şagirdlərə tarixin müxtəlif məsələlərinə fərqli prizmadan yanaşmağa imkan verməklə yanaşı, tarix dərslərinin daha başa düşülən, faydalı və maraqlı olmasına kömək edəcək.

Xronoloji və tematik anlayışları birləşdirən bir yanaşma ilə təkmilləşdirilən kurikulum, şagirdlərin fəal rol aldığı öyrənmə mühitinin və siniflər üzrə formalaşdırılacaq bacarıqların

inkişaf etdirilməsini özündə ehtiva edir. Ümumi tarix ilə bağlı hadisə, proses və təzahürləri, mühim tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətləri haqqında biliklərin mənimsənilməsi və Tarixi düşüncə bacarıqlarının formalaşdırılması əsas məqsədlər hesab edilir.

Ümumi tarix fənni üzrə təhsil proqramının (kurikulumun) məzmunu hazırlanarkən, Dünya tarixinin ən mühüm məqamlarına, ayrı-ayrı dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülünə, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində qazanılan nailiyyətlərə və qarşılıqlı əlaqələrə önəm verilmişdir. Bu baxımdan şagirdlərdə təhlil etmək, dəyərləndirmək kimi müxtəlif bacarıqları formalaşdırmaq əsas məqsəd hesab edilir.

Ümumi tarix fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) **aşağıdakı məqsədlərə nail olmağı hədəf qoymuşdur:**

1. Ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər Dünya tarixinin önəmli məqamlarını və mədəni irsini dərk etmək;
2. Dünya tarixinin müxtəlif dövrlərini anlamaq üçün zəruri olan anlayışlar, terminlər, hadisələr, faktlar və qurumlar haqqında məlumat əldə etmək;
3. Dünya tarixində mühüm rolu olan şəxsiyyətləri tanımaq, onların fəaliyyətini təhlil etmək və dəyərləndirmək;
4. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Dünya tarixinə aid hadisə, proses və təzahürləri təhlil etmək və gələcəyə dair proqnozlar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
5. Milli və ümumbəşəri dəyərlərin şagirdlər tərəfindən dərk etdirilməsinə, mənimsədilməsinə və bunları davranışlarında əks etdirilməsinə nail olmaq;
6. Tarixi hadisə və ya proseslərin müxtəlif ölkələrə, beynəlxalq miqyasa və qarşılıqlı təsirlərə malik olması barədə məlumatlılığı artırmaq;
7. Tarixi hadisələrin baş verdiyi dövrün siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini və buna görə də hadisəyə qiymət verərkən baş verdiyi dövrün şərtlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyini anlatmaq;
8. İlkin və ikinci dərəcəli mənbələrdən məlumatlar əldə etmək, sübutları müəyyənləşdirmək, təhlil etmək, şərh etmək və qiymətləndirmək, məlumatların düzgünlüyünü və etibarlılığını şübhə altına almaq və sübutlarla dəstəklənən nəticələr çıxarmaq kimi tarixi səriştə və bacarıqları inkişaf etdirmək;

Ümumi Tarix Fənninin Tədrisinə Verilən Tələblər

XXI yüzillikdə tarixin tədrisində baş verən inkişaf və tarix elminə dair tədqiqatların nəticələrindən asılı olaraq fənnin məzmunu yenidən qurulur. Xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra tarixin nə üçün öyrədilməsi ilə bağlı müzakirələrin və araşdırmaların artması tarixin tədrisinin şagirdlərdə formalaşdırılacaq bir sıra bacarıq və səriştələrin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmişdir. Bu prosesdə orta məktəb səviyyəsində tarixin tədrisi yalnız müəyyən hadisələrin idrak səviyyəsində öyrədilməsi məqsədindən kənara çıxmış və tarixi biliklərin istehsal prosesi və mexanizmlərini əhatə etməklə genişlənmişdir.

Tarix dərsləri vasitəsilə keçmişlə bağlı araşdırma prosesində şagirdlər real tarixi öyrənmə fəaliyyətləri ilə tanış edilməli, bilikləri yalnız yadda saxlamaq deyil, onların əldə edilməsi və istifadə edilməsi prosesində iştirak etməli və yaradıcı şəkildə tətbiq etməlidirlər. Bu isə tarixin tədrisində **tarixi düşünmə bacarıqlarını** formalaşdırmaqla mümkündür. Şagirdlərin tarixi bilikləri yaddaşda saxlayan deyil, onu istehsal və istifadə edən olması üçün onlar tarixi təfəkkür proseslərini öyrənməli, bacarıqlar qazanmalıdırlar. **Tarixi düşünmə bacarıqlarını** formalaşdırmaqda məqsəd şagirdlərə dərsliklərdəki məlumatları əzbərlətmək deyil, tarix fənninə məxsus təfəkkür bacarıqlarını aşılamaqdır. Tarixi hadisələri dərk etməklə onları şərh etmək, dəyərləndirmək və keçmişlə bu gün arasında əlaqələr qurmaq vacibdir. Şagirdlər tarixi hadisələrə, faktlara və məlumatlara tənqidi münasibət göstərməyi, tarixi şüur və tarixi şərh üçün zəruri olan düşüncə proseslərini öyrənib tətbiq etmədirlər. Bu kontekstdə tarixi təfəkkür bacarıqları şagirdlərə mülahizə yürütməyə, hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri qurmağa, sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə, düşüncələrdə davamlılıq və dəyişiklikləri dərk etməyə imkan verir. Bu bəzi tarixi faktların davamlılıq xüsusiyyətlərini anlamağa və onları müasir hadisələrlə əlaqələndirməyə imkan verir.

Tarixi düşünmə bacarıqları adlanan öyrənmə nəticələri dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin kurikulumlarında mühüm yer tutur. Bu bacarıqlar əsasən altı sahəni əhatə edir:

1) xronoloji düşüncə;

2) tarixi anlama (dərketmə);

3) tarixi təhlil və şərh (səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması);

4) tarixi problemin təhlili və qərar qəbul etmə;

5) tarixi tədqiqat;

6) tarixi empatiya;

Bu bacarıqlar 6 ayrı kateqoriyada təqdim edilsə də, interaktivdir və bir-birini dəstəkləyir. İnkişaf etdirilən bu bacarıqlar şagirdlərin əldə etməli olduğu nəticələrin ifadələridir. Tam orta təhsil üzrə Ümumi tarix 6-11-ci sinif təhsil proqramında (kurikulumunda) şagirdlərdə formalaşdırılması hədəf seçilən tarixi təfəkkür bacarıqları və dəyərləri izahları ilə birlikdə aşağıda təqdim edirik:

1. Xronoloji düşüncə bacarığı

Tarixin əsas komponentlərindən biri tarixi zamandır. Tarixi zaman cəmiyyətə dərindən təsir edən və mühim hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilən keçmiş zamanın bir hissəsidir. Xronologiya isə müəyyən tarixi zamanda hadisələrin baş vermə ardıcıllığına görə müəyyən edilməsidir. Tarixin əsası kimi də xarakterizə edilən xronologiya bilikləri ilə şagirdlər tarixi hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurmaqla onları tam şəkildə öyrənirlər. Keçmiş, indi və gələcək arasındakı fərqin müəyyən edilməsi şagirdlərin tarixi biliklərinin inkişafına sistemli töhfə verir.

Xronoloji təfəkkür bacarıqlarına malik olan şagird:

- Keçmiş, indi və gələcəyi fərqləndirir.
- Tarixi hadisələri miladdan əvvəl (e.ə.) və ya sonrakı dövrə uyğun olaraq müəyyən edir.
- Milad, hicri və digər təqvimlər fərqləndirir, həmçinin hesablamalar aparır.
- Tarixi hadisələri *era, minillik, yüzillik(əsr), yüzilliyin yarısı, rüb, onillik* və *il* kimi zaman anlayışları ilə ifadə edir.
- Tarixi mətndə zaman ardıcıllığını müəyyən edir.
- Tarixi məlumatları və mənbələri xronologiya əsasında şərh edir.
- Tarixi hadisələri xronologiya ilə bağlı səhvə yol vermədən izah edir.
- Zaman oxunda təqdim olunan məlumatları şərh edir və müəyyən bir tarixi dövrə aid

zaman oxu, cədvəl və s. materiallar hazırlayır.

- Tarixi davamlılığı və dəyişikliyi izah edir.
- Tarixin dövrlərə bölünməsinə yanaşmaları müqayisə edir və öz təkliflərini irəli sürür.

2. Tarixi anlama (dərketmə)

Tarixi anlama keçmişi dərindən və hərtərəfli dərk etməyə əsaslanır. Bu kontekstdə tarixi faktlar, anlayışlar, terminlər, konsepsiyalar və nəzəriyyələr arasındakı əlaqələri dərk etməyə əsaslanır. Tarixi anlama bacarıqlarında şagirdlər müxtəlif tarixi (maddi, yazılı, şifahi və vizual) mənbələri araşdırarkən, hadisələrin baş verdiyi tarixi şəraiti nəzərə alaraq keçmişi günümüzün şərtləri və normaları ilə qiymətləndirməməlidir. Bu bacarığı mənimsəmiş şagirdlər mətndəki hadisələri vizuallaşdırmaqla (təsəvvür etməklə) oxu bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Mətni oxuma prosesində fərdlərin və sosial, dini və ya etnik qrupların maraqlarını, niyyətlərini, meyllərini, dəyərlərini və ideyalarını nəzərə alırlar.

Tarixi anlama bacarıqlarına malik olan şagird:

- Tarixi sənədin və ya mətnin müəllifini, mənbəyini müəyyən edir, onun etbarlılığını və obyektivliyini dəyərləndirir.
- Tarixi mətnin məzmununu *kim, nə, necə, harada, nə üçün, nə vaxt və səbəb-nəticə* kimi əsas suallar çərçivəsində təhlil edir.
- Tarixi mətndəki faktları və şərhləri, subyektiv fikirləri, fərqli tarixi yanaşmaları fərqləndirir.
- Tarixi hadisəni izah edərkən müxtəlif mənbələrdə (*sənədlər, təsvirlər, mənbə şəxslər, tarixi yerlər və abidələr, sənət və ədəbi əsərlərdə*) təqdim olunan məlumatlara istinad edərək öz sözləri ilə izah edir.
- Tarixi hadisələrin baş verdiyi məkan haqqında məlumat əldə edərkən və ya biliklərini təkmilləşdirərkən tarixi xəritələrdəki məlumatlardan istifadə edir.
- Qrafik, cədvəl və diaqramlarda təqdim olunan əlavə məlumatları təhlil edir.
- Vizual materiallardan (fotoşəkillər, təqdimatlar, karikaturlar və memarlıq rəsmləri və s.), statistik məlumatlardan, ədəbi-bədii əsərlərdən (roman, şeir və pyes və s.) və musiqidən (xalq musiqisi, populyar və klassik musiqi) istifadə edir.

3. Tarixi təhlil və şərh

Tarixçilər tarixi mənbələrə əsaslanaraq şərhlərini qururlar. Bu şərhlər eyni tarixi mənbələrə əsaslansa da, müxtəlif tarixçinin mövqeyi fərqli ola bilər. Bu həmin tarixçinin siyasi, sosial və s. maraqlarına görə dəyişə bilər. Tarixi təhlil və şərh bacarıqları tarixçilərin keçmişi niyə fərqli şərh etmələrinin səbəblərini başa düşməyi tələb edir. Bu bacarıqlara sahib olmaq üçün şagirdlər tarixi məlumatları və təqdim etdikləri sübutları hazırlayan müəlliflərə tənqidi yanaşmalıdırlar. Araşdırılan mənbədə obyektiv və subyektiv yanaşmaları, habelə tarixi faktları və ümumiləşdirmələri fərqləndirməlidirlər. Mövzu ilə bağlı müəllimin izahı və dərsliklərdə yer alan məlumatlardan başqa müxtəlif tarixi mənbələrə müraciət edən şagirdlər fərqli şərhlər və yanaşmaların olduğunu başa

düşəcəklər. Beləliklə, şagirdlər tarixçilərin öz mətnlərini yazarkən müxtəlif faktlardan istifadə etdiklərini və onları fərqli şərh etdiklərini anlayacaqlar.

Tarixi təhlil və şərh bacarıqlarına malik olan şagird:

- Keçmişdə yaşamış insanların fərqli baxışlarını, motivasiyalarını, inanclarını, maraqlarını müqayisə və şərh edir.
- Tarixi hadisələrin müxtəlif şərhlərinin olduğunu anlayır.
- Tarixi hadisələrin qavranılması, əhəmiyyəti və şərhlərinin yeni məlumatların əldə edilməsinə uyğun olaraq dəyişə bilməsini izah edir.
- Tarixi şəxsiyyətlərin xüsusiyyəti, siyasi, sosial-iqtisadi və təbii-coğrafi şəraitin əhəmiyyəti, düşüncələrin təsiri, insan maraqları və inancları, təsadüf və s. amilləri nəzərə alaraq səbəb-nəticə əlaqələrini təhlil edir.
- Tarixi davamlılıq və dəyişiklikləri dərk edərək, onunla bağlı problemləri müəyyən edir, dövrlər və regionlar arasında müqayisələr aparır.
- Tarixi mənbələrə və sübutlara əsaslanan məlumatlar və onlara əsaslanmadan irəli sürülən fikirləri fərqləndirir.
- Tarixi prosesdə müxtəlif anlayışlar, dövrlər, inkişaflar, qurumlar və təcrübələrdən nümunələr verir.
- Tarixi hadisə, proses və şəxsiyyətlərə dair müxtəlif şərhlər və fərqli baxışlar olduğunu anlayır, ziddiyyətləri ehtiva edən tarixi mətnlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edir.
- Keçmişin təsiri (qəbul edilmiş qərarların, tarixi hadisələrin yaratdığı imkanlar və məhdudiyyətlər) haqqında nəticə çıxarır.
- Fərqli düşüncələri, dəyərləri, tarixi şəxsiyyətləri, davranışları və qurumları müqayisə edir.
- Tarixi hadisə, proses və şəxsiyyətlər haqqında şərhlərin yeni məlumatlar əsasında dəyişə biləcəyini anlayır.

4. Tarixi tədqiqat bacarığı

Tarixin yazılması, tarixi hekayənin, essenin və s. qurulması prosesi mənbələrlə işləməyi tələb edir. Tarix elminin istifadə etdiyi metodoloji yanaşmalardan şagirdlər də istifadə edə bilərlər. Tarixi araşdırma bacarığında şagirdlər detektiv həssaslığı ilə tarixi mənbələri araşdıraraq əldə etdikləri məlumatlardan istifadə edərək özlərinin müxtəlif tarixi mətnlərini (hekayələrini) yaradırlar. Bu yolla şagirdlər dərk edirlər ki, öyrənmək təkcə müəllimin izahı və dərslikdən ibarət deyil. Tarixi öyrənmək üçün dərslikdən başqa bir çox vəsait var. Əslində, tarixçi yanaşması ilə ilkin və ya ikinci dərəcəli mənbələrlə işləyə bilən şagirdlər dərsliklərdəki tarixi məlumatları şübhə altına alırlar. Dərsliklərə daxil edilməyən perspektivləri tanıyır, dərslikdə tamamilə və ya qismən diqqətdən kənarda qalan mövzunu dərindən araşdırırlar. Onlar həmçinin keçmişlə bağlı bir çox mühakimələrin "dəyişə və yenilənə bilən, mübahisəli" olduğunu dərk edirlər. Yeni mənbələrin kəşfi və mövcud mənbələrə yeni yanaşmalarla müxtəlif şərhlərin edilməsi nəticəsində tarixi məlumatların təkrar istehsal oluna biləcəyini dərk edirlər. Tənqidi yanaşmaya əsaslanan araşdırma

nəticəsində keçmişə aid problemlərlə bağlı qeyri-müəyyənlik aradan qaldırıla və əvvəllər irəli sürülən iddialar təkzib edilə bilər.

Tarixi tədqiqat bacarığına malik olan şagird:

- Tarixi mənbələrə tənqidi yanaşır və onunla bağlı düşündürücü suallar verir.
- Müxtəlif tarixi mənbələrdən məlumatlar əldə edir.
- Tarixi məlumatların etibarlılığını, qərəzliyini və obyektivliyini dəyərləndirir.
- Tarixi mənbələrdən əldə edilən məlumatları təhlil edir.
- Tarixi mənbələrdən yeni məlumatlar əldə edir və onları sübutlarla əsaslandırır.
- Tarixi mənbələrə əsaslanaraq əldə etdiyi nəticələri təqdim edir.

5. Tarixi problemlərin təhlili və qərar qəbul etmə bacarığı

Keçmiş insanların verdiyi qərarlardan və onların nəticəsində baş verən hadisələrdən ibarətdir. Tarixi öyrənmək üçün keçmişdə yaşayan insanların problemlərindən, verdikləri qərarlardan, bu qərarlara təsir edən amillərdən və alınan qərarların nəticələrindən istifadə etmək olar. Bununla belə, tarixi sitatlar vasitəsilə aşkar edilən vəziyyət şəxsi mühakimələri, müxtəlif dilemmaları və ya çıxılmaz vəziyyətləri ehtiva edə bilər. Buna görə də keçmişdə baş verən hadisələri şagirdlərin dərk etməsi üçün *“Bu hadisələri həll etmək üçün başqa nə edilə bilərdi?”* sualı verilə bilər. Sualın cavablandırılması yolu ilə şagirdlər tarixi hadisələri təhlil edir və keçmişdə yaşayan insanların düzgün və ya yanlış qərarlarına təsir edən dəyər və inancları dəyərləndirirlər. Şagird tarixi problemi öz tarixi kontekstində və hadisəni yaşamış insanların perspektivindən qiymətləndirir və dövrün şərtlərində nələr edilə biləcəyini düşünür. Keçmişdə yaşayan insanların kritik anlarda qarşılaşdıqları problemləri, dilemmaları və ziddiyyətləri anlayır. O, verilmiş qərarla, mümkün alternativləri müəyyən edir, üstünlük verilməyən variantların nəticələri haqqında proqnozlar hazırlayır və onları müqayisə edərək qiymətləndirir.

Tarixi problemin təhlili və qərar qəbul etmə bacarıqlarına malik olan şagird:

- Müəyyən tarixi zamanda meydana gələn siyasi, sosial-iqtisadi problemlərin aid olduğu və sonrakı dövrə təsirlərini müəyyən edir.
- İnsanların maraqlarını, dəyərlərini və tarixi məsələlərə və problemlərə baxışlarını təhlil edir.
- Mövcud siyasi, sosial-iqtisadi problemlərin tarixi əsaslarını müəyyən edir.
- Mövcud siyasi, sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb olan keçmiş və indiki səbəblər haqqında nəticə çıxarır.
- Tarixi problemin həlli üçün fəaliyyət planı hazırlayır, ona uyğun olaraq problemi müəyyənləşdirir, onu yaradan amilləri təhlil edir və müxtəlif seçimlər arasından inandırıcı həll yolunu təklif edir.
- Tarixi hadisə zamanı verilmiş qərarın icrasını, təsirlərini və alternativ variantları dəyərləndirir.

6. Tarixi empatiya

Tarixi empatiya keçmişdə yaşayan insanların hərəkətlərini onların perspektivindən başa düşmək cəhdidir. Bu kontekstdə, tarixi empatiya keçmişdə yaşayan insanların həyat və davranışlarını əhatə edən və yönləndirən siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, intellektual və emosional amilləri anlamaqdır. Həmçinin bu barədə nəticə çıxararkən və ya qiymətləndirərkən onları nəzərə almaq vacibdir. Tarixi empatiya bacarığı ilə şagirdlər nəinki tarixi fərdlərin və ya qrupların özünəməxsus perspektivə malik olduğunu bilir, həm də bu perspektivlərin müəyyən hadisələrə necə təsir etdiyini anlayırlar. Bu zaman şagirdlər emosianal sahə ilə yanaşı, tarixi mənbələrə əsaslanan dərin idrak prosesini işə salırlar. Keçmişdə insanların davranışlarının səbəblərini anlayır və izah edirlər. Tarixi empatiya qurarkən keçmişi bugünkü dəyərlərlə mühakimə etməməyi öyrənir və öyrənilən dövrdə hadisəyə təsir edən amillərin indiki zamandan fərqli olduğunu dərk edirlər.

Tarixi empatiya bacarıqlarına malik olan şagird:

- Keçmişdə olan insanların duyğularını, düşüncələrini, məqsədlərini dövrün şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən edir.
- Öyrəndiyi dövrün xüsusiyyətlərini öz hisslərindən, düşüncələrindən, mühakimələrindən təsirlənmədən qavrayır.
- Tarixi hadisələri aid olduğu dövrün prizmasından dəyərləndirir.
- Keçmiş hadisələri qiymətləndirərkən tarixi kontekstdən və xronologiyadan düzgün istifadə edir.
- Tarixi hadisələrlə bağlı əldə etdiyi məlumatları, dövrün şərtlərini nəzərə alaraq dəyərləndirir.

DƏYƏRLƏR

Cəmiyyətin gələcəyi milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəyən və bu dəyərləri sahib olduqları səriştələrlə nümayiş etdirən vətəndaşlardan asılıdır. Buna görə də, təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri də müvafiq əxlaqi qərarlar qəbul etmək və bunu öz davranışlarında nümayiş etdirmək bacarığını təmin etməkdir. Təhsil sistemi təkcə akademik uğurları və müəyyən bilik, bacarıq və davranışları təmin edən struktur deyil. Milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmiş şəxsiyyətlər yetişdirmək təhsilin əsas vəzifəsidir. Tam orta təhsil üzrə Ümumi tarix 6-11-ci sinif təhsil proqramında (kurikulumunda) şagirdlərdə formalaşdırılması hədəf seçilən dəyərlər aşağıdakılardır:

vətənpərvərlik, ədalət, dostluq, dürüstlük, özünə nəzarət, səbir, hörmət, sevgi, məsuliyyət, yardımsevərlik, tolerantlıq.

Ümumi tarix fənninin məzmunu və ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri

Ümumi orta təhsil səviyyəsinin sonunda Ümumi tarix fənni üzrə ümumi təlim nəticələri:

1. Tarixi anlayışların,terminlərin,faktların habelə hadisə, proses və təzahürlərin mahiyyətini izah edir;
2. Dövlətlərin və siviliasiyaların siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərini tarixi zaman və məkanla əlaqədə təhlil edir;
3. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir;
4. Tarixi hadisə, proses və təzahürləri səbəb – nəticə əlaqələri baxımından təhlil edir;
5. Tarixi mənbələrin öyrənilməsi, xəritələr üzərində iş, xronoloji məsələlərlə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

Yuxarıda verilən ümumi təlim nəticələrinə uyğun olaraq **ümumi orta təhsil** səviyyəsi üçün aşağıdakı təlim nəticələri müəyyən edilmişdir:

- Tarixi anlayış və terminlərin mahiyyətini anladığını nümayiş etdirir;
- İl hesabı və zaman ölçülərindən istifadə edir;
- Tarixi dövrləri fərqləndirir;
- Xəritə bacarıqlarından istifadə edir;
- Tarixi mənbələr üzərində tədqiqatlar aparır;
- Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini izah edir;
- Dövlətlərin siyasi və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini müəyyən edir;
- Dövlətlərin daxili və xarici siyasətini təhlil edir;
- Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir;
- Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətlərinin əhəmiyyətini dəyərləndirir;
- Tarixi hadisə, proses və təzahürlərin səbəb və nəticələrini müəyyən və izah edir;
- Tarixi hadisə, proses və təzahürlərin zaman və məkanla əlaqəsini müəyyən edir
- Sivilizasiyaların və dövlətlərin mədəni inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edir.
- Mədəni nailiyyətləri mədəniyyətin sahələri üzrə təsnifatlaşdırır;

Tam orta təhsil səviyyəsinin sonunda Ümumi tarix fənni üzrə ümumi təlim nəticələri:

1. Müxtəlif tarixi dövrlərlə bağlı tarixi anlayışları,terminləri və faktları izah edir və kontekstdə istifadə edir;

2. Tarixi hadisə, proses və təzahürlərlə bağlı müxtəlif məlumat və fikirləri dəyərləndirərək münasibət bildirir;

3. Dünya tarixində baş verən hadisə, proses və təzahürləri yeni və müasir dövrlər baxımından müqayisə edir, təhlillər aparır və öz mülahizələrini bildirir;

4. Müxtəlif tarixi mənbələr üzərində tədqiqatlar apararaq onların arasındakı fərqləri müəyyən edir və əldə etdiyi məlumatları sistemləşdirərək təqdimat hazırlayır;

5. Müasir dövrün siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərini dəyərləndirir və əvvəlki tarixi dövrlərlə müqayisələr apararaq nəticə çıxarır.

Yuxarıda verilən ümumi təlim nəticələrinə uyğun olaraq **tam orta təhsil** səviyyəsi üçün aşağıdakı təlim nəticələri müəyyən edilmişdir:

● Tarixi anlayış və terminləri kontekstdə istifadə edir;

● Yeni və müasir dövrdə meydana gələn siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni xüsusiyyətləri əlaqələndirir;

● Tarixi xəritələr üzərində olan dəyişiklikləri izah və təhlil edir;

● Tarixi mənbələrin müqayisəli təhlilini apararaq onların üstün və çatışmayan cəhətlərini – etibarlılığını, qərəzliliyini müəyyən edir;

● Təbii-coğrafi və siyasi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini təhlil edir;

● Müxtəlif dövrlərdə mövcud olan dövlətləri siyasi və sosial-iqtisadi baxımdan müqayisə edir;

● Dövlətlərin daxili və xarici siyasətini dövr və ictimai-iqtisadi münasibətlər baxımından təhlil edir;

● Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini müqayisə edir;

● Tarixi şəxsiyyətlərin əhəmiyyətini onların öz dövrünün və sonrakı dövrün şərtləri baxımından dəyərləndirir;

● Tarixi hadisə, proses və təzahürlərin səbəb və nəticələrini təhlil edir və dəyərləndirir;

● Müasir və ənənəvi mədəni inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edir.

● Tarixin öyrənilməsində İKT-nın və digər müasir elmi nailiyyətlərin imkanlarını tətbiq edir;

● Müasir dövrü əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqləndirirərək qlobal problemlərin həlli ilə bağlı fikir bildirir;

● Müasir tarixi prosesləri dəyərləndirir;

● Qlobal tarixi proseslərə dair mülahizələr yürüdür və proqnozlar verir.

Qeyd edilmiş təlim nəticələri öz əksini məzmun xətlərində tapmışdır. Ümumi tarix fənn kurikulumunda dörd məzmun xətti müəyyən olunmuşdur:

1. **Tarixi zaman və məkan**
2. **Dövlət**
3. **Şəxsiyyət**
4. **Mədəniyyət**

Tarixi zaman və məkan. Tarixi hadisə, proses və təzahürlər müəyyən bir zaman çərçivəsində və məkan daxilində baş verir. Bu məzmun xətti üzrə standartlar şagirdlərdə tarixi zaman və məkana aid bilik və bacarıqlar formalaşdırır. Tarixi zaman və məkana aid anlayışlar, biliklər və bacarıqlar şagirdlərə hadisə, proses və təzahürləri baş verdiyi dövrün, məkanın xüsusiyyətlərini, təbii-coğrafi şəraitini müəyyənləşdirməyə və onların təsirini təhlil etməyə imkan yaradır. Dünya tarixində müxtəlif xalqların, ölkələrin və cəmiyyətlərin həyatında baş verən siyasi və sosial-iqtisadi dəyişiklikləri zaman və məkanla əlaqədə anlayan şagird, həmçinin bu dəyişikliklərin səbəb və nəticələrini, fərqlərini, qarşılıqlı təsirlərini də müəyyən, təhlil və müqayisə edə bilir. İnsanların həyat tərzindəki dəyişikliklərin məkanla əlaqədə izlənilməsi, təbiətlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin müəyyən edilməsi, xronoloji və sinxron məsələlərin həlli tarixi faktların şüurlu və ardıcıl mənimsənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Dövlət. Bu məzmun xətti şagirdlərdə dövlətlərin yaranması, inkişafı, tənəzzülü, habelə onların siyasi və sosial-iqtisadi sahələrdəki xüsusiyyətləri ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşmasına və nümayiş etdirilməsinə imkan yaradır. Buradakı məzmun standartlarına görə şagirdlər dövlətlərin siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərini səbəb-nəticə əlaqəsi ilə izah və təhlil edəcək, habelə cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirəcək. Şagirdlər tərəfindən dövlətlərin siyasi və sosial-iqtisadi münasibətlərinə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqramlar tərtib edilməsi, tarixi mənbələrdən istifadə etməklə dövlətlərin fəaliyyətləri ilə bağlı təqdimatlar hazırlanması, tarixi xəritələrdən istifadə edilməsi bu məzmun xətti ilə bağlı bilik və bacarıqları şagirdlərdə daha da möhkəmləndiəcək.

Şəxsiyyət. Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti dünya tarixində baş verən mühüm hadisə, proses və təzahürlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu məzmun xəttinə görə şagirdlər dünya tarixində rol oynamış şəxsiyyətlər haqqında mənbələrdən məlumatlar toplayacaq, onların fəaliyyətinin həm öz dövründəki, həm də sonrakı dövrlərdəki siyasi və sosial-iqtisadi məsələlərə təsirini dəyərləndirəcək və onlar arasında müqayisəli təhlillər aparacaq. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında bilik və bacarıqları mənimsəmə prosesində şagird həm onların siyasi və sosial-iqtisadi fəaliyyətinə tənqidi təfəkkürlə yanaşmağı, həm də müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə onların fəaliyyətinin dövrün şərtləri baxımından təhlil etməyi öyrənir.

Mədəniyyət. Şagirdlər üçün dünya mədəniyyətinin əhəmiyyətini və onun sahələrinin müxtəlif tarixi dövrlər ərzində inkişafını qavramağa, izləməyə, təhlil etməyə və dəyərləndirməyə bu məzmun xətti imkan yaradır. Bu məzmun xəttinə görə şagirdlər dünya mədəniyyətinin inkişafını, bu inkişafa təsir edən siyasi və sosial-iqtisadi amilləri müəyyən və izah edəcək, müxtəlif dövrlərdə fərqli mədəniyyətlərin dünya mədəniyyətinə təsirini

dəyərləndirəcək, habelə mədəniyyətlərarası əlaqələri və müasir dövrdə mədəniyyətin qloballaşmasını təhlil edəcək. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirməklə şagirdlər həm də cəmiyyətinin inkişafında mədəniyyətin rolunu dəyərləndirməyə nail olurlar. Buradakı məzmun standartları şagirdlərə müxtəlif xalqlara məxsus olan milli-mənəvi dəyərlərin və ümumbəşəri dəyərlərin meydana gəlməsini, onların tarixi inkişafını və qarşıqlıqlı təsirlərini təhlil etməyə kömək edəcəkdir.

Qeyd 1: *6-11-ci siniflərdə Ümumi tarix fənni üzrə bütün məzmun xətlərinə aid standartlar olmalıdır.*

Qeyd 2: *Ümumi təhsil pilləsində Ümumi tarix fənni üzrə müəyyənləşdirilmiş məzmun xətləri vasitəsilə təhsilalanlarda təfəkkürlə (yaradıcılıq (kreativlik), tənqidi təfəkkür, problem həlletmə, qərar qəbuletmə, müstəqil öyrənmə), fəaliyyətlə (ünsiyyət, əməkdaşlıq, rəqəmsal və informasiya savadlılığı) və dəyərlərlə (fəal vətəndaş mövqeyi, şəxsi və sosial məsuliyyət) bağlı səriştələr də formalaşdırılır.*

Qeyd 3: *Ümumi tarix fənninin tədris olunduğu siniflər üzrə ümumi təlim nəticələrinə uyğun standartlar məzmun xətləri üzrə verilmişdir. Fənn üçün nəzərdə tutulan məzmun üç sütunda təqdim edilir. Birinci sütunda altstandartlar, ikinci sütunda altstandartlara aid anlayışlar, modellər, prinsiplər, qayda və qanunlar sadalanır. Üçüncü sütunda altstandartları reallaşdırmaq üçün sinifdaxili fəaliyyətlər tövsiyə edilir.*

Qeyd 4: *Kodlaşmada birinci ədəd sinfi, ikinci ədəd məzmun xəttini, üçüncü ədəd əsas standartı, dördüncü ədəd altstandartı təyin edir.*

Qeyd 5: *Bu kurikulumda altstandartlar bir çox hallarda təlim nəticələrinə bərabər tutulur.*

MƏZMUN STANDARTLARI

<table>
<tr><td colspan="3" align="center">VI sinif</td></tr>
<tr><td colspan="3" align="center">Məzmun xətti 1: TARİXİ ZAMAN VƏ MƏKAN</td></tr>
<tr><td colspan="3">Standart: 6-1.1. Tarix anlayışlar və terminlər ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.</td></tr>
<tr><td>Alt standartlar</td><td>İzah</td><td>Tövsiyə edilən sinifdaxili fəaliyyətlər</td></tr>
<tr><td>6-1.1.1. Tarixi anlayışlar və terminləri müəyyən edir.</td><td>- Tarixi anlayışlar və terminlər</td><td>- Mövzuya əsaslanaraq tarixi anlayış və terminlərin şagirdlər tərəfindən təriflərinin hazırlaması
- Tarixi termin və anlayışların izahı ilə bağlı cədvəl və diaqramlar tərtib edilməsi</td></tr>
<tr><td>6-1.2.1. Tarixdə il hesabından və zaman ölçülərindən istifadə edir.</td><td>- Tarixdə il hesabı, təqvim və tarixi zaman ölçü vahidləri, tarixi dövrlər.
- Tarixi fakt və hadisələrin sinxronluğu.</td><td>- İlin yüzilliyə və minilliyə (və ya əksinə) çevrilməsi.
- Tarixi dövrlərin (Qədim dövr, Orta əsrlər dövrü, Yeni və Müasir dövr) müəyyən edilməsi.
- Təqvim növləri (Hicri və Miladi) və onun əsas anlayışlarından (era, miladdan əvvəl, miladdan sonra, əsr kimi) istifadə edərək vaxt hesablamaları aparılması.
- Zaman oxu üzərində mühüm hadisələrin ardıcıllıqla müəyyən edilməsi və hesablamaların aparılması.</td></tr>
<tr><td>6-1.2.2. Qədim dövrə aid tarixi hadisə, proses və təzahürləri zaman və məkanla əlaqədə müəyyən edir.</td><td>Qədim dövrə aid müxtəlif hadisə, proses və təzahürlərin zaman və məkanla əlaqəsi.</td><td>- Tarixi hadisələrin zaman və məkan əlaqəsinin müzakirə edilməsi.
- Tarixi hadisələrlə bağlı zaman oxunun tərtib edilməsi.
- Müxtəlif ölkələrdə baş vermiş tarixi hadisələrə</td></tr>
</table>

		aid sinxron cədvəllərin tərtib edilməsi - Ayrı-ayrı ölkələrdə baş vermiş tarixi hadisələrin xəritə üzərində müəyyən edilməsi - Zaman oxunda təqdim olunan məlumatların izah edilməsi. - Xəritə əsasında tarixi hadisə, proses və təzahürlərin izah edilməsi. - Tarixi mətn və mənbədə zaman ardıcıllığının (başlanğıcı, ortası, sonu) müəyyən edilməsi.
6-1.2.3. Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini müəyyən edir.	- Təbii-coğrafi şəraitin sivilizasiyaların, dövlətlərin yaranmasına, inkişafına və tənəzzülünə təsiri.	- İlk sivilizasiyaların və dövlətlərin yerləşdiyi ərazilərin xəritədə müəyyən edilməsi; - İnternet resurslarından (və yaxud mənbələrdən) istifadə etməklə ilk sivilizasiyaların və dövlətlərin yerləşdiyi coğrafi ərazilər haqqında məlumatlar toplanılması/ - Təbii şəraitin insan və cəmiyyət həyatına təsirləri ilə bağlı müxtəlif formalarda təqdimatlar hazırlanması. - Sosial-iqtisadi inkişafla bağlı cədvəl, sxem və diaqramlar tərtib edilməsi.
Məzmun xətti 2: DÖVLƏT		
Standart: 6-2.1. Dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
6-2.1.1. Qədim dövlətlərin *(Misir, Şumer, Babil, Aşşur, Finikiya, Əhəməni, Hun, Çin, Parfiya, Hindistan, Yunanıstan, Makedoniya və Roma dövlətləri)* ***siyasi, sosial-iqtisadi***	- Qədim dövlətlərdə *(Misir, Şumer, Babil, Aşşur, Finikiya, Əhəməni, Hun, Çin, Parfiya, Hindistan, Yunanıstan, Makedoniya və Roma dövlətləri)*	- Qədim dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqramlar tərtib edilməsi.

münasibətlərini müəyyən edir.	siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin əhalinin həyat şəraitinə və qonşu dövlətlərlə əlaqələrinə təsiri.	- Qədim dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülünə siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin təsirlərinin müzakirə edilməsi - Qədim dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri ilə bağlı tarixi mənbələrdən istifadə etməklə təqdimat hazırlanması - Qədim dövlətlərin yerləşdikləri ərazilərin xəritə üzərində müəyyən edilməsi.
6-2.1.2. Qədim dövrdə cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirir.	- Qədim dövrdə dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyata təsiri.	- Dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına təsirinin araşdırılması. - Qədim dövrdə cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial təbəqələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat hazırlanması.
Məzmun xətti 3: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT		
Standart: 6-3.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
6-3.1.1. Qədim dövrdə mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin *(III Tutmos, II Ramzes, Hammurapi, II Kir, I Dara, Teoman, Mete xaqan, II Filipp, Makedoniyalı İsgəndər, Sin Şixuandi, Aşoka, Solon, Perikl, Yuli Sezar, Oktavian Avqust, Konstantin)* ***fəaliyyətini müəyyən edir.***	- Qədim dövr tarixi şəxsiyyətlərin *(III Tutmos, II Ramzes, Hammurapi, II Kir, I Dara, Teoman, Mete xaqan, II Filipp, Makedoniyalı İsgəndər, Sin Şixuandi, Aşoka, Solon, Perikl, Yuli Sezar, Oktavian Avqust, Konstantin)* fəaliyyəti.	- Qədim dövrdə mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqram tərtib edilməsi. - Qədim dövrdə mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı vizual materiallardan (şəkillər, rəsmlər və s.) istifadə edərək təqdimat hazırlanması.

		- Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə aid illüstrasiyalar çəkilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin cəmiyyətin və dövlətin inkişafına təsirinin şagirdlərin öz sözləri ilə ifadə etməsi. - Tarixi mənbələrə əsaslanaraq şifahi və yazılı mühakimələr irəli sürülməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı rollu oyun təşkil edilməsi.
6-3.1.2. Qədim dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir.	- Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti və onların cəmiyyətin həyatında rolu.	- Qədim dövrdə tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirməklə bağlı zaman oxu, cədvəl, diaqramlar və s. tərtib edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı mənbələrdəki fakt və şərhlərin müəyyən edilməsi. - Tarixi mənbələr əsasında qədim dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərlə bağlı müxtəlif tarixi yanaşmaların qiymətləndirilməsi və tarixi empatiya ilə şərh edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin müqayisə edilməsi. - Şagirdlər tərəfindən tarixi məlumatların aid olduğu fəaliyyətləri şəxsiyyətə görə seçilməsi.
Məzmun xətti 4: MƏDƏNİYYƏT		
Standart: 6-4.1. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		

6-4.1.1. Qədim dövrdə Dünya mədəniyyətinə aid mühüm xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələri müəyyən edir.	- Dünya mədəniyyəti anlayışı və qədim sivilizasiyalar (Qədim Misir, Mesopotamiya, Finikiya, Hindistan, Çin, Qədim türklər, Yunanıstan və Roma). - Mədəniyyətin sahələri - elm, təhsil, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənətin inkişafı - Memarlıq abidələri və digər maddi mədəniyyət nümunələri. - Qədim dinlər (Çoxtanrılıq (politeizm), Buddizm, Hinduizm, Konfutsiçilik, Səma cisimlərinə inam, Şamanizm, Göytanrıya inam, Xristianlıq və s.) adət-ənənələr - Qədim yazılar (şəkli, heroqlif, mixi, Finikiya yazısı, qədim türk yazısı, yunan, latın)	- Mədəniyyət növləri və sahələri ilə bağlı müzakirələrin təşkili və müxtəlif formalarda təqdimat edilməsi. - Muzeylərə və tarixi abidələrə ekskursiyaların təşkil olunması. - Tarixi məzmunlu film və tamaşaların izlənilməsi, bədii əsərlərin və mətbuatın mütaliəsi, musiqi dinlənilməsi və onların müzakirə edilməsi. - İntellektual və rollu oyunların təşkil edilməsi. - Memarlıq abidələrinin müxtəlif formalarda maketlərinin hazırlanması. - Qədim din və inancların xüsusiyyətləri və yayılması ilə bağlı müzakirələrin təşkili və müxtəlif formalarda təqdimat edilməsi.
VII sinif		
Məzmun xətti 1: TARİXİ ZAMAN VƏ MƏKAN		
Standart: 7-1.1. Tarix anlayışlar və terminlər ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
7.1.1.1. Tarixi anlayışlar və terminləri fərqləndirir.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarına aid əsas anlayışlar və terminlər.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarına aid tarixi anlayışlar haqqında məlumatların təqdim edilməsi. - Mövzuya əsaslanaraq tarixi anlayış və terminlərin şagirdlər tərəfindən təriflərinin hazırlaması. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarına aid tarixi anlayışlar haqqında məlumatların təqdim

		edilməsi.
Standart: 7-1.2. Tarixi faktların zaman və məkanla əlaqəsini anladığını nümayiş etdirir.		
7-1.2.1. Tarixdə il hesabından və zaman ölçülərindən istifadə edir.	- Tarixi fakt və hadisələrin sinxronluğu.	- Müxtəlif xronoloji məsələlərin həll edilməsi.
7-1.2.2. Tarixi hadisə, proses və təzahürləri zaman və məkanla əlaqədə izah edir.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisə və proseslərin zaman və məkanla əlaqəsi.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında müxtəlif ölkələrdə baş vermiş tarixi hadisələrin zamana və məkana görə müəyyən edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərin xəritə üzərində izah edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqram tərtib edilməsi. - Müxtəlif mənbələrdən tarixi məlumatların müəyyən edilməsi və onun əsasında təqdimat hazırlanması. - Əyləncəli oyunlar və çıxış kartları, sinif müzakirələri və s. formalardan istifadə edilməsi.
7-1.2.3. Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini izah edir.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında təbii-coğrafi şəraitin dövlətlərin yaranması inkişafı və tənəzzülünə və xalqların həyatına təsiri.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dünyanın müxtəlif bölgələrində sosial-iqtisadi inkişafın və tənəzzül prosesinə təbii-coğrafi şəraitin təsirlərinə dair müxtəlif formalı təqdimatlar hazırlayır.
Məzmun xətti 2: DÖVLƏT		
Standart: 7-2.1. Dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
7-2.1.1. Dövlətlərin *(Ağ Hun, Avropa Hun, Göytürk, Uyğur, Xəzər, Avar, Bulqar, Dehli sultanlığı, Ərəb xilafəti, Frank, Bizans, Kiyev dövləti,*	- **III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətlərin** *(Ağ Hun, Avropa Hun, Göytürk, Uyğur, Xəzər, Avar,*	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinə aid zaman oxu, cədvəl,

Qaraxanlılar, Qəznəlilər) ***siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərini izah edir.***	*Bulqar, Dehli sultanlığı, Ərəb xilafəti, Frank, Bizans, Kiyev dövləti, Qaraxanlılar, Qəznəlilər)* **siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinin əhalinin həyat şəraitinə, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə təsiri.**	sxem və diaqramlar tərtib edilməsi. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülünə siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin təsirlərinin müzakirə edilməsi. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri ilə bağlı tarixi mənbələrdən istifadə etməklə təqdimat hazırlanması. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətlərin yerləşdikləri ərazilərin xəritə üzərində müəyyən edilməsi. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına təsirinin araşdırılması. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövrdə cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial təbəqələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat edilməsi.
7-2.1.2. Cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirir.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyata təsiri.	- Dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına təsirinin araşdırılması. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial təbəqələr arasında münasibətlərin

		tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat edilməsi.
Məzmun xətti 3: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT		
Standart: 7-3.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
7-3.1.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin *(Ağsuvar, Mihiraqul, Balamir, Attila, Hlodviq, Yustinian, Bumın, Muğan, İltəris (Qutluq), Bilgə xaqan, Qutluq Bilgə Kül xaqan, Moyon Çur, Məhəmməd peyğəmbər, Böyük Karl, Qutluq Bilgə Qədir xan, Satuk Buğra xan, Alptəkin, Mahmud Qəznəli)* ***fəaliyyətini izah edir.***	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin *(Ağsuvar, Mihiraqul, Balamir, Attila, Hlodviq, Yustinian, Bumın, Muğan, İltəris (Qutluq), Bilgə xaqan, Qutluq Bilgə Kül xaqan, Moyon Çur, Məhəmməd peyğəmbər, Böyük Karl, Qutluq Bilgə Qədir xan, Satuk Buğra xan, Alptəkin, Mahmud Qəznəli)* fəaliyyəti.	- Tarixi mənbələr əsasında III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar toplanması və şəxsiyyətlərin tarixdəki rolunun şagirdlərin öz sözləri ilə izah edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri qrafik, sxem, cədvəl və ya diaqram əsasında izah edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlər haqqında qrup müzakirəsi təşkil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı zaman oxu, cədvəl, diaqramlar və s. tərtib edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı rollu oyun təşkil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı vizual materiallardan (şəkillər, rəsmlər və s.) istifadə edərək təqdimat hazırlanması. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə aid illüstrasiyalar çəkilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin cəmiyyətin və dövlətin inkişafına

		təsirinin şagirdlərin öz sözləri ilə ifadə etməsi. - Tarixi mənbələrə əsaslanaraq şifahi və yazılı mühakimələr irəli sürülməsi.
7.3.1.2. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir.	- III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin tarixdəki rolu.	- Tarixi mənbələr və dərslikdəki məlumatlar əsasında müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin müqayisə edilərək dəyərləndirilməsi. - Tarixi mənbələr və dərslikdəki məlumatlar əsasında tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin müqayisəli şəkildə dəyərləndirilməsi. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı mənbələrdəki fakt və şərhlərin müəyyən edilməsi. - Tarixi mənbələr əsasında III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərlə bağlı müxtəlif tarixi yanaşmaların qiymətləndirilməsi və tarixi empatiya ilə şərh edilməsi. - III-V yüzilliklər – XI yüzilliyin ortalarında dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin ən vacib məqamlarını ümumiləşdirərək esse və ya hekayə tərtib edilməsi. - Müxtəlif şəxsiyyətlərin fəaliyyətini araşdırmaq və dəyərləndirmək üçün

<table>
<tr><td></td><td></td><td>müzakirələr təşkil olunması.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Məzmun xətti 4: MƏDƏNİYYƏT</td></tr>
<tr><td colspan="3">Standart: 7-4.1. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.</td></tr>
<tr><td>7.4.1.1. Dünya mədəniyyətinə aid mühüm xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələri izah edir.</td><td>- Şərq (Türk, İslam, Qafqaz, Çin, Hindistan) və Qərb (Qərbi Avropa, Bizans) mədəniyyətləri.
- Mədəniyyətin sahələri - elm, təhsil, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənətin inkişafı
- Memarlıq abidələri və digər maddi mədəniyyət nümunələri.
- Texniki kəşflər, ixtiralar
- Dinlər (Xristianlıq, İslam), adət-ənənələr, ideologiyalar
- Mədəni mühit.</td><td>- Mədəniyyət növləri və sahələrinin ölkələrə görə təsnifatlandırılması.
- Muzeylərə və tarixi abidələrə ekskursiyaların təşkil olunması.
- Tarixi məzmunlu film və tamaşaların izlənilməsi, bədii əsərlərin və mətbuatın mütaliəsi, musiqi dinlənilməsi və onların müzakirə edilməsi.
- Texnikanın inkişafı ilə bağlı digər fənlərlə inteqrasiya edilməsi, texniki kəşflər və ixtiralarla bağlı təqdimat hazırlanması.
- İntellektual və rollu oyunların təşkil edilməsi.
- Memarlıq abidələrinin müxtəlif formalarda maketlərinin hazırlanması.
- Tarix dərslərinin STEAM ilə inteqrasiyası (Məs. Mancanaq hazırlanması).
- Din və inancların xüsusiyyətləri və yayılması ilə bağlı müzakirələrin təşkili və müxtəlif formalarda təqdimat edilməsi.
- Din və inancların cəmiyyətin həyatına təsirlərinin müzakirə edilməsi.</td></tr>
<tr><td colspan="3">VIII sinif</td></tr>
</table>

Məzmun xətti 1: TARİXİ ZAMAN VƏ MƏKAN		
Standart: 8-1.1. Tarix anlayışlar və terminlər ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
8-1.1.1. Tarixi anlayışlar və terminləri izah edir.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarına aid tarixi anlayışlar və terminlər.	- Mövzuya əsaslanaraq tarixi anlayış və terminlərin şagirdlər tərəfindən təriflərinin hazırlaması. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarına aid tarixi anlayış və terminlər haqqında məlumatların təqdim edilməsi.
Standart: 8-1.2. Tarixi faktların zaman və məkanla əlaqəsini anladığını nümayiş etdirir.		
8-1.2.1. Tarixdə il hesabından və zaman ölçülərindən istifadə edir.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarına aid tarixi fakt və hadisələrin sinxronluğu.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarına aid müxtəlif xronoloji məsələlərin həll edilməsi. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarına aid müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisələrin sinxronluğuna aid zaman oxu, cədvəl və ya sxem tərtib edilməsi.
8-1.2.2. Tarixi hadisə, proses və təzahürləri zaman və məkanla əlaqədə şərh edir.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarına aid tarixi hadisə, proses və təzahürlərin zaman və məkanla əlaqəsi.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında tarixi hadisələrin zaman və məkan əlaqəsinin müzakirə edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərin xəritə üzərində izah edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqram tərtib edilməsi. - Müxtəlif mənbələrdən tarixi məlumatların müəyyən edilməsi və onun əsasında təqdimat hazırlanması. - Əyləncəli oyunlar və çıxış kartları, sinif müzakirələri və s. formalardan istifadə

		edilməsi.
8-1.2.3. Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini şərh edir.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında təbii-coğrafi şəraitin dövlətlərin yaranması inkişafı və tənəzzülünə və xalqların həyatına təsiri.	- Yeni dövrdə dünyanın müxtəlif ölkərində təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərinə aid tarixi mənbələr əsasında təqdimatlar hazırlayır.
Məzmun xətti 2: DÖVLƏT		
Standart: 8.2.1. Dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
8.2.1.1. XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında ***dövlətlərin*** *(Böyük Səlcuq, Dehli sultanlığı, Böyük Monqol, Qızıl Ordu, Osmanlı, Teymurlular, İngiltərə, Fransa, İspaniya)* ***siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərini şərh edir.***	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətlərin *(Böyük Səlcuq, Dehli sultanlığı, Böyük Monqol, Qızıl Ordu, Osmanlı, Teymurlular, İngiltərə, Fransa, İspaniya)* siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinin əhalinin həyat şəraitinə, dövlətlərarası münasibətlərə təsiri.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqramlar tərtib edilməsi. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülünə siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin təsirlərinin müzakirə edilməsi. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri ilə bağlı tarixi mənbələrdən istifadə etməklə təqdimat hazırlanması. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətlərin yerləşdikləri ərazilərin xəritə üzərində müəyyən edilməsi. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına təsirinin araşdırılması. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial

		təbəqələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat edilməsi.
8-2.1.2. Cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirir.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyata təsiri.	- Dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına təsirinin araşdırılması. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial təbəqələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat edilməsi.
Məzmun xətti 3: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT		
Standart: 8-3.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqları nümayiş etdirir.		
8-3.1.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin *(I Toğrul, Alp Arslan, Məlik şah, Səlahəddin Əyyubi, Qütbəddin Aybək, Raziyə sultan, Əlaəddin Xələc, Çingiz xan, Batı xan, Əmir Teymur, Şahrux, Osman bəy, Orxan qazi, I Murad, İldırım Bəyazid, II Mehmet, I Vilhelm, II Henri, IV Filipp, XI Lüdoviq (Lui))* ***fəaliyyətini şərh edir.***	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin *(I Toğrul, Alp Arslan, Məlik şah, Səlahəddin Əyyubi, Qütbəddin Aybək, Raziyə sultan, Əlaəddin Xələc, Çingiz xan, Batı xan, Əmir Teymur, Şahrux, Osman bəy, Orxan qazi, I Murad, İldırım Bəyazid, II Mehmet, I Vilhelm, II Henri, IV Filipp, XI Lüdoviq (Lui))* fəaliyyəti.	- Mənbələr əsasında tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar toplanması və şəxsiyyətlərin tarixdəki rolunun şagirdlərin öz sözləri ilə şərh edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri qrafik, sxem, cədvəl və ya diaqram əsasında şərh edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlər haqqında qrup müzakirəsi təşkil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı zaman oxu, cədvəl, diaqramlar və s. tərtib edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin

		fəaliyyəti ilə bağlı rollu oyun təşkil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı vizual materiallardan (fotoşəkillər, rəsmlər və s.) istifadə edərək təqdimat hazırlanması. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə aid illüstrasiyalar çəkilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin cəmiyyətin və dövlətin inkişafına təsirinin şagirdlərin öz sözləri ilə ifadə etməsi. - Tarixi mənbələrə əsaslanaraq şifahi və yazılı mühakimələr irəli sürülməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin müasir dövr hadisələrinə təsir edən problemləri və perspektivləri müəyyənləşdirərək öz fikirləri ilə şərh edir. - Kitabxana və muzey kolleksiyaları, yerlər, tarixi fotoşəkillər, qəzetlər, gündəliklər, jurnallar, sənədli filmlər, şahid ifadələri, siyahıyaalma nəticələri, vergi uçotu, statistik məlumatlar və iqtisadi göstəricilər kimi bir çox müxtəlif mənbələrdən tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında məlumatları müəyyən edir və onun əsasında təqdimat hazırlayır. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında çıxış kartları, sinif müzakirələri təşkil olunur.
8.3.1.2. ***Dünya tarixində mühüm rol oynamış***	- XI yüzilliyin ortaları – XV	- Şəxsiyyətlərin fəaliyyəti

şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir.	yüzilliyin sonlarında dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin tarixdəki rolu.	ilə əlaqəli tarixi hadisələrin müəyyən edilməsi. - Şəxsiyyətlərin verdiyi tarixi qərarlarının icrasının dəyərləndirilməsi. - Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərdə şəxsiyyətin fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi. - Müxtəlif şəxsiyyətlərin fəaliyyətini araşdırmaq və müzakirə etmək üçün debat müzakirələrin təşkil olunması. - "Sən olsaydın..." üsulundan istifadə edərək tarixi şəxsiyyətin fəailiyyətinin dəyərləndirilməsi.
Məzmun xətti 4: MƏDƏNİYYƏT		
Standart: 8-4.1. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
8-4.1.1. Dünya mədəniyyətinə aid mühüm xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələri şərh edir.	- XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında Türk-müsəlman və Avropa xalqlarının mədəniyyəti. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında mədəniyyətin sahələri - elm, təhsil, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənətin inkişafı. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında memarlıq abidələri və digər maddi mədəniyyət nümunələri. - XI yüzilliyin ortaları – XV yüzilliyin sonlarında texniki kəşflər, ixtiralar.	- Mədəniyyətlərin bir-birinə təsirləri ilə bağlı müzakirələrin təşkili. - Muzeylərə və tarixi abidələrə ekskursiyaların təşkil olunması. - Tarixi məzmunlu film və tamaşaların izlənilməsi, bədii əsərlərin və mətbuatın mütaliəsi və mətbuatın mütaliəsi və onların müzakirə edilməsi. - Memarlıq abidələrinin müxtəlif formalarda maketlərinin hazırlanması. - Tarix dərslərinin STEAM ilə inteqrasiyası. - STEAM-ın, süni intellektin Tarixi öyrənilməsində rolunun müzakirə

		edilməsi. - Tarixi proseslərin ssenarisinin hazırlanması. - Texnikanın inkişafı ilə bağlı digər fənlərlə inteqrasiya edilməsi, texniki kəşflər və ixtiralarla bağlı təqdimat hazırlanması.
IX sinif		
Məzmun xətti 1: TARİXİ ZAMAN VƏ MƏKAN		
Standart: 9-1.1. Tarix anlayışlar və terminlər ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
9-1.1.1. Tarixi anlayışlar və terminləri izah edir.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarına aid tarixi anlayışlar və terminlər.	- Mövzuya əsaslanaraq tarixi anlayış və terminlərin şagirdlər tərəfindən təriflərinin hazırlaması. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarına aid tarixi anlayış və terminlər haqqında məlumatların təqdim edilməsi
Standart: 9.1.2. Tarixi faktların zaman və məkanla əlaqəsini anladığını nümayiş etdirir.		
9.1.2.1. Tarixdə il hesabından və zaman ölçülərindən istifadə edir.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında tarixi fakt və hadisələrin sinxronluğu.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarına aid müxtəlif xronoloji məsələlərin həll edilməsi. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarına aid müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisələrin sinxronluğuna aid zaman oxu, cədvəl və ya sxem tərtib edilməsi.
9.1.2.2. Tarixi hadisə, proses və təzahürləri zaman və məkanla əlaqədə təhlil edir.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisə və proseslərin zaman və məkanla əlaqəsi.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarına aid tarixi hadisələrin zaman və məkan əlaqəsinin müzakirə edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərin xəritə üzərində izah edilməsi.

<table>
<tr><td></td><td></td><td>- Tarixi hadisə və proseslərə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqram tərtib edilməsi.
- Müxtəlif mənbələrdən tarixi məlumatların müəyyən edilməsi və onun əsasında təqdimat hazırlanması.
- Əyləncəli oyunlar və çıxış kartları, sinif müzakirələri və s. formalardan istifadə edilməsi.</td></tr>
<tr><td>9.1.2.3. Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini təhlil edir.</td><td>- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında təbii-coğrafi şəraitin dövlətlərin yaranması inkişafı və tənəzzülünə və xalqların həyatına təsiri.</td><td>- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dünyanın müxtəlif ölkərində təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərinə aid tarixi mənbələr əsasında təqdimatlar hazırlayır.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Məzmun xətti 2: DÖVLƏT</td></tr>
<tr><td colspan="3">Standart: 9.2.1. Dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.</td></tr>
<tr><td>9.2.1.1. Dövlətlərin (Osmanlı, Böyük Moğol (Baburlu), İngiltərə, Fransa, Rusiya, ABŞ) siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərini təhlil edir.</td><td>- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dövlətlərin (Osmanlı, Böyük Moğol (Baburlu), İngiltərə, Fransa, Rusiya, ABŞ) siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinin əhalinin həyat şəraitinə, dövlətlərarası münasibətlərə təsiri.</td><td>- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərinə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqramlar tərtib edilməsi.
- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülünə siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərin təsirlərinin müzakirə edilməsi
- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri ilə bağlı tarixi mənbələrdən istifadə etməklə təqdimat hazırlanması.
- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında</td></tr>
</table>

		dövlətlərin yerləşdikləri ərazilərin xəritə üzərində müəyyən edilməsi. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına təsirinin araşdırılması. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial təbəqələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat edilməsi.
9.2.1.2. Cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirir.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyata təsiri.	- Dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsiz yaşamasına və rifahına təsirinin araşdırılması. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında cəmiyyətin həyatında (məsələn, sosial təbəqələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsində) dövlətin rolunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif formalı (şifahi, yazılı və s.) təqdimat hazırlanması.
Məzmun xətti 3: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT		
Standart: 9.3.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
9.3.1.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin *(I Səlim, Süleyman Qanuni, III Əhməd, III Səlim, Babur şah, Əkbər şah, II Elizabet, I Ceyms, Oliver Kromvel, XIV Lüdoviq (Lui), Rişelye, IV İvan, I Pyotr, II Yekaterina,*	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin *(I Səlim, Süleyman Qanuni, III Əhməd, III Səlim, Babur şah, Əkbər şah, II Elizabet, I Ceyms, Oliver*	- Mənbələr əsasında tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar toplanması və şəxsiyyətlərin tarixdəki rolunun şagirdlərin öz sözləri ilə şərh edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti nəticəsində

Corc Vaşinqton) ***fəaliyyətini təhlil edir.***	*Kromvel, XIV Lüdoviq (Lui), Rişelye, IV İvan, I Pyotr, II Yekaterina, Corc Vaşinqton)* fəaliyyəti.	cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri qrafik, sxem, cədvəl və ya diaqram əsasında şərh edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlər haqqında qrup müzakirəsi təşkil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı zaman oxu, cədvəl, diaqramlar və s. tərtib edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı rollu oyun təşkil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı vizual materiallardan (fotoşəkillər, rəsmlər və s.) istifadə edərək təqdimat hazırlanması. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə aid illüstrasiyalar çəkilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin cəmiyyətin və dövlətin inkişafına təsirinin şagirdlərin öz sözləri ilə ifadə etməsi. - Tarixi mənbələrə əsaslanaraq şifahi və yazılı mühakimələr irəli sürülməsi. - Mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin müasir dövr hadisələrinə təsir edən problemləri və perspektivləri müəyyənləşdirərək öz fikirləri ilə şərh edilməsi. - Kitabxana və muzey kolleksiyaları, yerlər, tarixi fotoşəkillər, qəzetlər, gündəliklər, jurnallar, sənədli filmlər, şahid ifadələri, siyahıyaalma nəticələri, vergi uçotu, statistik məlumatlar və

		iqtisadi göstəricilər kimi bir çox müxtəlif mənbələrdən tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında məlumatların müəyyən edilərək onların əsasında təqdimat hazırlanması. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında çıxış kartları, sinif və qrup müzakirələrinin təşkil olunması. - Tarixi şəxsiyyətlərin nöqteyi-nəzərindən dövrə görə fəaliyyətini qiymətləndirilməsinə dair məqalə yazılması. - Tarixi şəxsiyyətin üzləşdiyi çətinlikləri və problemlərin yaranmasına səbəb olan məsələləri necə həll etdiyini sübutlarla təhlil edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini araşdırmaq və qiymətləndirmək üçün məlumat toplayır, sənədləri oxuyur və tarixi mənbələrin təhlil edilməsi.
9.3.1.2. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin tarixdəki rolu.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında şəxsiyyətlərin fəaliyyəti dövründə tarixi problemin həlli yolları üçün plan hazırlanması. - Kitabxana və muzey kolleksiyaları, yerlər, tarixi fotoşəkillər, qəzetlər, gündəliklər, jurnallar, sənədli filmlər, şahid ifadələri, siyahıyaalma nəticələri, vergi uçotu, statistik məlumatlar və iqtisadi göstəricilər kimi bir çox müxtəlif mənbələrdən tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında məlumatların

		müəyyən edilməsi və onun əsasında təqdimat hazırlanması. - Şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə əlaqəli tarixi hadisələrin müəyyən edilməsi. - Şəxsiyyətlərin verdiyi tarixi qərarlarının icrasının dəyərləndirilməsi. - Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərdə şəxsiyyətin fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi. - Müxtəlif şəxsiyyətlərin fəaliyyətini araşdırmaq və müzakirə etmək üçün debat müzakirələrin təşkil olunması. - “Sən olsaydın...” üsulundan istifadə edərək tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi.
Məzmun xətti 4: MƏDƏNİYYƏT		
Standart: 9.4.1. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
9.4.1.1. Dünya mədəniyyətinə aid mühüm xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələri təhlil edir.	- XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında Türk dünyası, Avropa və ABŞ mədəniyyəti. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında Mədəniyyətin sahələri - elm, təhsil, memarlıq, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında Memarlıq abidələri və digər maddi mədəniyyət nümunələri. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında Mədəniyyətlərin qarşılıqlı	- Müxtəlif ideologiyaların mədəniyyətə təsirlərinin müzakirə edilməsi. - Elm və mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyətləri haqqında esse yazılması. - Mədəniyyətlərin bir-birinə təsirləri ilə bağlı müzakirələrin təşkil edilməsi. - Muzeylərə və tarixi abidələrə ekskursiyaların təşkil olunması. - Tarixi məzmunlu film və tamaşaların izlənilməsi, bədii əsərlərin və mətbuatın mütaliəsi və

	əlaqələri və təsirləri. - XV yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin sonlarında Texniki kəşflər, ixtiralar,	onların müzakirə edilməsi. - Memarlıq abidələrinin müxtəlif formalarda maketlərinin hazırlanması. - Tarix dərslərinin STEAM ilə inteqrasiya edilməsi. - STEAM-ın, süni intellektin Tarixi öyrənilməsində rolunun müzakirə edilməsi.
X SİNİF		
Məzmun xətti 1: TARİXİ ZAMAN VƏ MƏKAN		
Standart:10-1.1. Tarixi faktların zaman və məkanla əlaqəsini anladığını nümayiş etdirir.		
10-1.1.1.Tarixdə il hesabından və zaman ölçülərindən istifadə edir.	- Tarixdə il hesabı, təqvim və tarixi zaman ölçü vahidləri, tarixi dövrlər. - Tarixi fakt və hadisələrin sinxronluğu.	- İlin yüzilliyə və minilliyə çevrilməsi, tarixi anlayış və mənbələr haqqında məlumatların təqdim edilməsi. - Təqvim növləri (miladi, hicri və s.) və onunla bağlı əsas anlayışlardan (era, miladdan əvvəl, miladdan sonra, yüzillik kimi) istifadə edərək hesablamalar aparılması. - Mühüm hadisələrlə bağlı zaman oxu tərtib olunması və onların şərh edilməsi.
10-1.1.2. Dünya tarixinə aid mühüm tarixi faktları zaman və məkanla əlaqədə təhlil edir.	- 1801 – 1918-ci illərdə müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisə, proses və təzahürlərin zaman-məkan əlaqəsi.	- Tarixi davamlılıq və dəyişikliyi əks etdirən diaqramlar, cədvəllər, qrafiklər, sxemlərin və s. tərtib edilməsi. - Müvafiq dövrün siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən divar qəzetlərinin tərtib edilməsi. - Tarixi hadisə, proses və təzahürlərin xəritə üzərində izah edilməsi.

		- Müxtəlif mənbələrdən tarixi məlumatların müəyyən edilməsi və onun əsasında təqdimat hazırlanması. - Əyləncəli oyunlar və çıxış kartları, sinif müzakirələri və s. formalardan istifadə edilməsi.
10-1.1.3. Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini təhlil edir.	- 1801 – 1918-ci illərdə təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri.	- Tarixi mənbələr əsasında dünyanın müxtəlif ölkərində təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərinə aid təqdimatlar hazırlanması. - Təbii-coğrafi amillərin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafa təsirinin xəritə əsasında təhlil edilməsi. - Tarixi məkanın xüsusiyyətlərinin tarixi inkişafa və hadisələrə təsirlərinin müzakirə edilməsi.
Məzmun xətti 2: DÖVLƏT		
Standart:10-2.1. Dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
10-2.1.1. Dövlətlərin *(Osmanlı, Çin, Yaponiya, Hindistan, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, ABŞ)* ***siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərini təhlil edir.***	- 1801-1918-ci illərdə dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri. - 1801-1918-ci illərdə dövlətlərin daxili və xarici siyasəti. - Mərkəzləşdirilmiş dövlət, siyasi və feodal dağınıqlığının ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyata təsiri.	- 1801 – 1918-ci illərdə dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi münasibətləri ilə bağlı müzakirələrin təşkil edilməsi. - 1801 – 1918-ci illərdə dövlətlərin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı tarixi mənbə əsasında araşdırma aparılması və nəticələrin təqdim olunması. - 1801 – 1918-ci illərdə dövlətlərin yerləşdikləri ərazilərin xəritələr üzərində müəyyən edilməsi. - 1801 – 1918-ci illərdə dövlətlərin ərazi dəyişiklərinin xəritələrdən

<table>
<tr><td></td><td></td><td>istifadə etməklə müəyyən edilməsi, onların səbəb və nəticələrinin təhlil edilməsi.
- 1801 – 1918-ci illərdə dövlətlərin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı cədvəl, sxem və diaqramlar hazırlanması.
- Müxtəlif dövrlərdə dövlətçilik ənənələrinə aid tarixi davamlılıq və dəyişikliyi əks etdirən diaqramlar, cədvəllər, qrafiklər, sxemlərin və s. tərtib edilməsi.</td></tr>
<tr><td>10-2.1.2. Cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirir.</td><td>- 1801 – 1918-ci illərdə cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyəti.</td><td>- Dövlətin mövcudluğunun xalqın təhlükəsizliyinə, siyasi və sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərinin araşdırılması və müxtəlif formalı təqdimat hazırlanması.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Məzmun xətti 3: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT</td></tr>
<tr><td colspan="3">Standart:10-3.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.</td></tr>
<tr><td>10.3.1.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin (II Mahmud, II Əbdülhəmid, Mutsihito, I Aleksandr, I Nikolay, II Aleksandr, Şeyx Şamil, II Nikolay, I Napoleon, Otto fon Bismark, Tomas Cefferson, Ceyms Monro, Abraham Linkoln, Teodor Ruzvelt, Vudro Vilson) fəaliyyətini təhlil edir.</td><td>- 1801 – 1918-ci illərdə tarixi şəxsiyyətlərin (II Mahmud, II Əbdülhəmid, Mutsihito, I Aleksandr, I Nikolay, II Aleksandr, Şeyx Şamil, II Nikolay, I Napoleon, Otto fon Bismark, Tomas Cefferson, Ceyms Monro, Abraham Linkoln, Teodor Ruzvelt, Vudro Vilson) fəaliyyətinin təhlili.</td><td>- Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin dövrün şərtləri baxımından təhlil edilməsi.
- Tarixi faktlara əsaslanaraq tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin müqayisə edilməsi.</td></tr>
<tr><td>10.3.1.2. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir.</td><td>- 1801 – 1918-ci illərdə tarixi şəxsiyyətlərin dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyəyləndirmək.</td><td>- “Sən olsaydın” üsulundan istifadə edərək Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi
- Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini əks etdirən müxtəlif tarixi mənbələrin</td></tr>
</table>

		şifahi və ya yazılı şəkildə tənqidi qiymətləndirilməsi. - Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin dövrünə və sonrakı tarixi proseslərə təsirlərinin təhlil edilməsi. - Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı mənbələr əsasında esse və ya referat hazırlanması
Məzmun xətti 4: MƏDƏNİYYƏT		
Standart:10.4.1. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
10.4.1.1. Dünya mədəniyyətinə aid mühüm xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələri təhlil edir.	- 1801 – 1918-ci illərdə tarixi şəxsiyyətlərin müxtəlif dövrlərdə dünya mədəniyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələr. - 1801 – 1918-ci illərdə tarixi şəxsiyyətlərin Dünya ölkələrində mədəniyyətin müxtəlif sahələri - elm, təhsil, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənətin inkişafı. - Memarlıq abidələri və digər maddi mədəniyyət nümunələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. - Dinlər, ideologiyalar, mədəni yeniliklər və ümumbəşəri dəyərlərin dünya mədəniyyətinə təsiri. - Texniki kəşflər, ixtiralar.	- Müxtəlif dövrlərdə dünya mədəniyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri ilə bağlı tarixi mənbələr əsasında tədqiqat aparılması. - Dünya mədəniyyətinin inkişafına təsir edən sosial-iqtisadi, siyasi amilləri əks etdirən diaqramlar, cədvəllər, qrafiklər, sxemlər və s. tərtib edilməsi. - Müxtəlif dövrlərdə mədəniyyətlərarası əlaqələr və onların qarşılıqlı təsirləri ilə bağlı debatlar və müzakirələrin təşkil edilməsi. - Dinlər, ideologiyalar, mədəni axınlar və ümüumbəşəri dəyərlərin dünya mədəniyyətinə təsirinin tarixi perspektivlik, empatiya və davamlılıq baxımından müzakirə edilməsi. - Tarixi məzmunlu film və tamaşaların izlənilməsi, bədii əsərlərin, mətbuatın mütaliəsi və müzakirə edilməsi. - Dünya mədəniyyətinin

		müxtəlif sahələrində baş verən dəyişikliklərin və yeniliklərin STEAM ilə inteqrasiyası əsasında təqdimat hazırlanması. - Memarlıq abidələrinin maketlərinin hazırlanması. - Mədəniyyət sahəsindəki ənənəvi və yeni xüsusiyyətlərin müqayisə edilməsi. - Texnologiyanın inkişafı ilə bağlı məlumatların digər fənlərlə inteqrasiya edilməsi və təqdimat hazırlanması.
XI SİNİF		
Məzmun xətti 1: TARİXİ ZAMAN VƏ MƏKAN		
Standart: 11-1.1. Tarixi faktların zaman və məkanla əlaqəsini anladığını nümayiş etdirir.		
11-1.1.1.Tarixdə il hesabından və zaman ölçülərindən istifadə edir.	- Tarixdə il hesabı, təqvim və tarixi zaman ölçü vahidləri, tarixi dövrlər. - Tarixi fakt və hadisələrin sinxronluğu.	- Müasir dövrə aid müxtəlif xronoloji məsələlərin həll edilməsi. - Müasir dövrə aid müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisələrin sinxronluğuna aid zaman oxu, cədvəl və ya sxem tərtib edilməsi.
11-1.1.2. Mühüm tarixi faktları zaman və məkanla əlaqədə dəyərləndirir.	- 1918-2020-ci illərdə müxtəlif ölkələrdə baş vermiş hadisə və proseslərin zaman və məkanla əlaqəsi.	- Tarixi hadisələrin zaman və məkan əlaqəsinin müzakirə edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərin xəritə üzərində izah edilməsi. - Tarixi hadisə və proseslərə aid zaman oxu, cədvəl, sxem və diaqram tərtib edilməsi. - Müxtəlif mənbələrdən tarixi məlumatların müəyyən edilməsi və onun əsasında təqdimat hazırlanması. - Əyləncəli oyunlar və çıxış

		kartları, sinif müzakirələri və s. formalardan istifadə edilməsi.
11-1.1.3. Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərini dəyərləndirir.	- Müasir dövrdə təbii-coğrafi şəraitin dövlətlərin yaranması inkişafı və tənəzzülünə və xalqların həyatına təsiri.	- Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkərində təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi inkişafa təsirlərinə aid tarixi mənbələr əsasında təqdimatlar hazırlayır. - Tarixi məkanının xüsusiyyətlərinin tarixi inkişafa və hadisələrə təsirlərinin müzakirə edilməsi. - Təbii-coğrafi şəraitin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafa təsirinin xəritə əsasında təhlil edilməsi.
Məzmun xətti 2: DÖVLƏT		
Standart: 11-2.1. Dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
11-2.1.1. Müasir dövrdə dövlətlərin** (Türk dünyası, Çin, Yaponiya, Hindistan, Pakistan, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya və SSRİ) **siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlərini dəyərləndirir.	- Türk dünyası, Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ, Rusiya və SSRİ 1918-2020-ci illərdə siyasi və sosial-iqtisadi münasibətləri, - Fransa, Çin, Yaponiya, Koreya respublikası, Hindistan, Pakistan (1945-2020-ci illərdə) siyasi və sosial-iqtisadi münasibətləri. - Siyasi, sosial-iqtisadi proseslərin əhalinin həyat şəraitinə, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə, beynəlxalq vəziyyətinə təsiri.	- Dövlətlərin siyasi həyatına aid amillərin müzakirə edilməsi. - Sosial-iqtisadi tədbirlərinin insanların həyat şəraitinə və dövlətin inkişafına təsirlərinin müzakirə edilməsi. - Mənbələr əsasında dövlətlərin fəaliyyəti haqqında müxtəlif təqdimatlar hazırlanması. - Mənbələrdən istifadə edərək müasir dövrdə mövcud olan dövlətlərə aid tarixi faktların müzakirə edilməsi. - Müasir dövrdə mövcud olmuş dövlətlərin siyasi, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edilməsi

		- Dövlətlərin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı cədvəl, sxem və diaqramlar hazırlanması. - Dövlətlərin ərazi dəyişiklərinin xəritələrdən istifadə etməklə müəyyən edilməsi, onların səbəb və nəticələrinin təhlil edilməsi. - Müstəmləkə əsarətində olan xalqların azadlıq mübarizəsinə aid müzakirələrin aparılması. - Müstəqillik və müstəmləkə dövrlərinin ölkələrin tarixi inkişafına təsirinin müzakirə edilməsi.
11-2.1.2. Müasir dövrdə cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətini dəyərləndirir.	- Müasir dövrdə cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyəti - Müasir dövrdə dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyata təsiri.	- Müasir dövrdə cəmiyyətin həyatında dövlətin əhəmiyyətinin müzakirə edilməsi. - Demokratik, avtoritar və totalitar rejimlərinin cəmiyyətə təsirlərinin müqayisə edilməsi - Müasir dövrdə dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyata təsiri ilə bağlı müzakirə və debat təşkil edilməsi.
Məzmun xətti 3: TARİXİ ŞƏXSİYYƏT		
Standart: 11.3.1. Dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
11.3.1.1. Müasir dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin **(***Mustafa Kamal Atatürk, Vladimir Lenin, İosif Stalin, Adolf Hitler, Mahatma Qandi, Cəvahirləl Nehru, Franklin Ruzvelt, Harri Trumen, Con Kennedi, Ronald Reyqan, Uinston*	- 1918-2020-ci illərdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin **(***Mustafa Kamal Atatürk, Vladimir Lenin, İosif Stalin, Adolf Hitler, Mahatma Qandi, Cəvahirləl Nehru, Franklin Ruzvelt, Harri Trumen,*	- Arqumentlərə əsaslanaraq müasir dövr dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin öz dövrünə və sonrakı tarixi proseslərə təsirlərinin təhlil edilməsi. - Media vasitəsilə topladığı

Çörçill, Marqaret Tetçer, Konrad Adenauer, Angela Merkel, Turqut Özal, Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Mao Tszedun, Den Syaopin, Məhəmməd Əli Cinnə, Benazir Bhutto, Nikita Xruşşov, Leonid Brejnev, Mixail Qorbaçov, Vladimir Putin) ***fəaliyyətinin öz dövrünə və sonrakı tarixi proseslərə təsirlərini təhlil edir.***	*Con Kennedi, Ronald Reyqan, Uinston Çörçill, Marqaret Tetçer, Konrad Adenauer, Angela Merkel, Turqut Özal, Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Mao Tszedun, Den Syaopin, Məhəmməd Əli Cinnə, Benazir Bhutto, Nikita Xruşşov, Leonid Brejnev, Mixail Qorbaçov, Vladimir Putin*) fəaliyyətinin öz dövrünə və sonrakı tarixi proseslərə təsirlərinin təhlili.	yeni məlumatlara əsasən, müasir dövr liderlərinin fəaliyyətinin təhlil edilməsi. - Tarixi mənbələri təhlil edərək şəxsiyyətlərlə bağlı faktların tarixi şərhlərdən və rəylərdən fərqləndirilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı müxtəlif mənbələrdə verilən məlumatlarda ziddiyyətlərin, fərqliliklərin təhlil edilməsi və onların səbəblərinin izah edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı Venn diaqramı, sxem və s. tərtib edilməsi. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı rollu oyun hazırlanması. - Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı bioqrafiya hazırlanması.
11.3.1.2. Müasir dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin dəyərləndirir.	- Müasir dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin əhəmiyyəti	- Tarixi şəxsiyyətlərin müvafiq dövrün və məkanın siyasi, sosial-iqtisadi şərtləri, dəyərləri və dünyagörüşü əsasında dəyərləndirilməsi. - Müasir dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini tarixi hadisələrdəki mövqeyinə görə müqayisə edilməsi və nəticələrini dəyərləndirilməsi. - “Sən olsaydın” üsulundan istifadə edərək müasir dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin baş verən hadisələrdəki rolu ilə bağlı

		müzakirə təşkil edilməsi. - Müasir dövrdə dünya tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyəti haqqında plan və konsepsiya xəritəsi quraraq tarixi hesabat hazırlanması.
Məzmun xətti 4: MƏDƏNİYYƏT		
Standart: 11.4.1. Dünya mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərarası əlaqələr ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.		
11.4.1.1. Müasir dövrdə dünya mədəniyyətinə aid mühüm xüsusiyyətləri və mədəniyyətlərarası əlaqələri dəyərləndirir.	- 1918-2020-ci illərdə dünya ölkələrinin mədəniyyəti və qarşılıqlı əlaqələri. - Müasir dövrdə dünya ölkələrində mədəniyyətin sahələri - elm, təhsil, memarlıq, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı. - İdeologiyalar və mədəni cərəyanlar. - Müasir dövrdə dünya mədəniyyətinə təsir edən mühüm qlobal siyasi və sosial-iqtisadi amillər. - Müasir dövrdə elmi - texniki nailiyyətlərin və yeni rəqəmsal bacarıqların dünya mədəniyyətinə təsiri. - Müxtəlif ölkələrin mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərinin müasir dövrdə dünya mədəniyyətinə töhfələri.	- Müxtəlif ideologiyaların və mədəni cərəyanların dünya mədəniyyətinə təsirlərinin müzakirə edilməsi. - Elm və mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyətləri haqqında esse yazılması. - Mədəniyyətlərin bir-birinə təsirləri ilə bağlı müzakirələrin təşkil edilməsi. - Tarixi məzmunlu film və tamaşaların izlənilməsi, bədii əsərlərin və mətbuatın mütaliəsi və onların müzakirə edilməsi. - Dünya mədəniyyətinin inkişafına təsir edən sosial-iqtisadi, siyasi amilləri əks etdirən diaqramlar, cədvəllər, qrafiklər, sxemlər və s. tərtib edilməsi. - Mənbələr əsasında müasir dövrdə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrinin və təsirlərinin müzakirə edilməsi. - Müasir dövrdə yeni elmi - texniki nailiyyətlərin və rəqəmsal bacarıqların dünya mədəniyyətinə təsiri ilə bağlı layihələr

		(intervyu, anket, sorğu, memarlıq abidələrinin maketlərinin hazırlanması, müsabiqə və s.) həyata keçirilməsi. - Müasir dövrdə dünyada baş verən elmi-texniki yeniliklərin müəyyən edilməsi, ölkələr və mədəniyyət sahələri üzrə təsnifatlandırılması. - Müasir dövrdə dünya mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində baş verən dəyişikliklərin və yeniliklərin STEAM ilə inteqrasiyası əsasında təqdimat hazırlanması. - STEAM-ın, süni intellektin mədəniyyətin inkişafında rolunun müzakirə edilməsi.

Ümumi Tarix Fənninin Xarakterinə Uyğun Təlim Strategiyaları

Ümumi tarix fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” əsasında hazırlanmış, oradakı standartların reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Kurikulumda tarix fənni üzrə ümumi təlim nəticələri, öyrənmə strategiyaları və idarəetmə mexanizmləri əhatə edilmişdir.

Təlim strategiyası qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müxtəlif formalı öyrətmə metod və üsullarından istifadəsinin məcmusudur.

Təlim strategiyaları özündə təhsilin bütün komponentlərini ehtiva edir. Bununla bərabər bu komponentlərin hər biri dövlətin mədəni, siyasi və ictimai reallığı ilə bağlıdır.

İlk növbədə təhsilə özündə dili, milli mentaliteti , bacarıqları, adət-ənənələri ehtiva edən dəyər kimi baxılır. Bu dəyərlərin formalaşmasında şəxsiyyətin yönləndirilməsi və mədəniyyətlilik, kollektivçilik, sistemlilik, bütövlük əsas aparıcı prinsiplər kimi çıxış edir.

Təhsil insanı sosiallaşma prosesində ümumbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnmənin davamlı bir fəaliyyəti kimi əhatə etdiyindən ona həm də proses kimi yanaşılır. Təhsil bütövlükdə müəllim və şagird fəaliyyətinin yekunu olduğundan həm də ona nəticə kimi baxılır.

Bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də yeni inkişafyönümlü dəyişikliklər baş verir. Yeniləşən və daim inkişaf edən bəşəriyyətə uyğunlaşmaq üçün bir sıra gözləntilərə hazır olmalıyıq. Müasir inkişaf tendensiyalarını nəzərə almaqla öz təhsilimizi yeniləşən dünyaya görə hazırlamalı və yetişməkdə olan gənc nəsli bilik, bacarıq və müasir vərdişlərə yönəltməliyik. Bütün bunlara nail olmaq üçün əvvəlcə dünyanın müasir inkişaf tendensiyalarına nəzər salmaq lazımdır:

- *elmin, texnikanın və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tərəqqisi, xüsusən də süni intellekt sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin həyatımıza daxil olması, yaşadığımız mühitin sürətlə dəyişməsinə səbəb olur ki, bu da həm ölkəmizdə, həm də dünyada ictimai-siyasi gərginliyi artırır;*
- *virtual ünsiyyət canlı ünsiyyəti getdikcə daha çox əvəz edir;*
- *daha geniş dünyagörüşünə və fərqli bacarıqlara malik yeni nəsil yetişir;*
- *cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin – bazar iqtisadiyyatının mövqeyi möhkəmlənir;*
- *bu gün informasiya axınının olduqca sürətlə artması qazanılan biliklərin qısa zamanda köhnəlməsinə səbəb olur ki, bu insanların ondan yetərincə faydalanmasına imkan vermir;*
- *Qarşıya qoyulan məqsədləri həyata keçirmək üçün adətən tələb çox, vaxt izə az olur. Bu bır sıra çətinliklər yaradır;*
- *süni intellektin, robotlaşdırmanın inkişafı yaradıcı düşüncəyə getdikcə daha çox tələbat yaradır;*

- *qloballaşma nəticəsində müxtəlif siyasi sistemlərin və mədəniyyətlərin həm toqquşması, həm də qovuşması baş verir. Bu zaman xalqların əsrlərlə formalaşmış bir sıra milli-mənəvi dəyərləri sıradan çıxmağa məhkum olur;*
- *müasir dünyada şəxsiyyətin azadlığı ön plana çəkilir, insanlar arasında təbəqələşmə və yadlaşma dərinləşir;*
- *artmaqda olan ekoloji fəlakətlər, epidemiya, narkomaniya, terrorizm və vandalizm halları insanlarda təbiətə və mədəniyyətə qayğıkeş münasibətin formalaşdırılmasını, onlar arasında sağlam həyat tərzinin təbliğini zəruri edir;*
- *dünya ölkələrinin təhsil sistemləri arasında inteqrasiya güclənir;*
- *həm distant, həm də özünütəhsilə imkan verən rəngarəng və keyfiyyətli təlim resurslarının hazırlanmasını zəruri edir.*

Bütün bu dəyişikliklər müasir təhsilin qarşısında aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsi tələbini qoyur*:*

- *hadisələrə çevik reaksiya verən, yeni şəraitə uyğunlaşmağı bacaran, qabiliyyətlərini reallaşdıra bilən, özünü davamlı inkişaf etdirən və təkmilləşdirən;*
- *yeni bilikləri müstəqil əldə etməyə can atan və bunu bacaran, əməksevər, nəhəng informasiya kütləsi içərisindən faydalı olanı seçə, anlaya, düzgün ifadə və tətbiq edə bilən;*
- *vaxtdan səmərəli istifadə etməyi, tədqiqat aparmağı və təqdimatlar etməyi bacaran;*
- *sosial məsuliyyətli, fəal, tolerant, humanist, insan haqlarına hörmət edən, milli, bəşəri və demokratik dəyərlərə sadiq olan, ünsiyyət qurmağı, ictimai-siyasi hadisə və proseslərə konstruktiv tənqidi yanaşmağı, düşüncələrini fakt və arqumentlərlə əsaslandıraraq ifadə etməyi bacaran.*

Təhsilin inkişafında mühüm nailiyyətlərə malik olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir texnologiyalara əsaslanan, yaradıcı, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alan müasir, fəal – interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Bu səbəbdən də təhsil siyasətində mütərəqqi tədris metodlarının davamlı olaraq yenilənməsi daim diqqət mərkəzində saxlanır. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərə biganə qalmayan, ümumi dünyagörüşünə və faydalı sosial təcrübəyə malik olan şəxsiyyətin formalaşmasında Tarix fənninin, o cümlədən Ümumi tarixin əhəmiyyəti danılmazdır. Bu baxımdan ümumtəhsil siniflərində "Ümumi tarix" fənninin tədrisinə müasir yanaşmalar təlim prosesinin təşkili və tətbiqi aşağıdakı prinsiplərə riayət olunmasını tələb edir:

Şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipi. Bu prinsip şagirdin fəallaşmasını, onun bir şəxsiyyət kimi təlim prosesinin mərkəzi obyektinə çevrilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman təlim şagirdin maraq və tələbatlarına, onun bilik səviyyəsinə, bacarıq və qabiliyyətlərinə yönəlir. Müəllim şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ona bir şəxsiyyət kimi hörmətlə yanaşır.

Fəal idrak prinsipi. Bu prinsip tədris prosesi nəticəsində şagirddə idrak fəallığı və yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaradır. İdrak fəallığı ilk növbədə düşüncənin aktivləşdirilməsinə əsaslandığından, buna nail olmaq üçün problemli situasiyalar yaradılmalı və şagird bu problemin həllinə cəlb olunmalıdır.

İnkişafetdirici təlim prinsipi. Bu təlim prinsipi şagirdlərdə məntiqi düşüncə və yaradıcı təfəkkür formalaşdırmağa xidmət edir. Müasir pedaqoji yanaşmanın tələblərinə görə təlim inkişafı qabaqlamalı, şagirdin inkişaf dairəsinə yönəlməlidir. Şagird burada öz potensial imkanlarını səfərbər edə bilməli və qazandığı imkanları reallaşdırmağı bacarmalıdır. Təhsilverənlər isə məqsədyönlü suallar verməklə onları bu problemin həllinə yönəltməlidirlər.

Qabaqlayıcı təlim prinsipi. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq baş verən yeniliklər təhsilin qarşısında şagirdlərin real həyata hazırlanması məsələsini daha kəskin qoyur. Bu səbəbdən müasir təhsil cəmiyyətin inkişaf meyillərini nəzərə alaraq, şagirdə fundamental biliklər vermək, bacarıq və vərdişlər aşılamaqla onları yalnız müəyyən səviyyələr üzrə təhsilə hazırlamaqla kifayətlənməməlidir. O, eyni zamanda şagirdə faydalı informasiyanı müstəqil əldə etmək, onu yaradıcı şəkildə inkişaf etdirmək, dəyərləndirmək, məqsədli təhlil və tətbiq etmək, proqnozlar və təkliflər vermək, proseslərin alternativ inkişaf istiqamətləri barədə mülahizələr yürütmək bacarıqları formalaşdırmalıdır.

Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi və davamlılığı prinsipi. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi və davamlılığı real şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətini və biliklərin yaradıcı tətbiqini nəzərdə tutur. Bu baxımdan ümumtəhsil sahəsində ictimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri, onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, tədris planları və proqramlarının məzmunu, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, pedaqoji texnologiyaların seçilməsi sistemli şəkildə yenilənməlidir.

Qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipi. Bu prinsip yalnız öyrədənlə öyrənənin deyil, bütün təhsil iştirakçılarının da təlim-tərbiyə prosesində tərəf müqabili kimi iştirakını ehtiva edir. Onlar arasında əməkdaşlıq isə təlim prosesinin təşkilinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəyyən tələblər çərçivəsində şagird müəllimlə bərabərhüquqlu şəxs kimi çıxış edirsə bu onun özünə inamını artırır, həm də fikrini sərbəst çatdırmasına şərait yaradır. Əməkdaşlıq prinsipi müəllimdən şagirdin fəaliyyətini dəyərləndirməyi və daha çox dəstəkləyici mühitin yaradılması tələb edir. Bu amillərin nəzərə alındığı təlim mühiti şagirdi fəal və öyrənməyə həvəsli etməklə yanaşı, həm də tərəflərin qarşılıqlı məsuliyyətini artırır.

Kooperativ təlim prinsipi. Bu prinsip təlim zamanı qarşıya çıxan problemlərin kollegial müzakirəsini, öyrənənlərin qarşılıqlı asılılığını - əməkdaşlığını, fərdi məsuliyyətini, çətinliklərdən çıxış yolunun birgə axtarışını ehtiva edir. Kooperativ təlimin gerçəkləşməsi üçün ilk növbədə şagirdlər qrupdaxili davranış qaydaları ilə tanış edilməsi, onlara müvafiq tapşırığın verilməsi və qrupun hər bir üzvünün öz fikirlərini və təcrübəsini digərləri ilə bölüşməsinə imkan verən demokratik müzakirə mühitinin yaradılması lazımdır. Plüralizmə və əməkdaşlığa əsaslanan bu təlim üsulu təhsil alanları fəallaşdırmaqla yanaşı, həm də tədrisin məzmununun zənginləşməsinə imkan yaradır, düzgün nəticələrin əldə olunması prosesinə müsbət təsir göstərir.

Fəndaxili Və Fənlərarası İnteqrasiya

XXI yüzillik texnologiya əsri olduğu kimi, həm də elmlərarası, fənlərarası inteqrasiya dövrüdür. Müasir dövrdə elmlər arasında sərhəd olmadığı kimi, fənlər arasında da sərhəd yoxdur. Ümumtəhsil məktəblərində fənlərin tədrisində təlimin məzmununa verilən müasir tələblərdən biri də inteqrativlikdir. İnteqrativlik, bir sistemin və ya prosesin müxtəlif komponentlərinin bir araya gələrək uyumlu və bir-birini tamamlayan şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi deməkdir. “İnteqrasiya” sözü latınca “integrare” kökündən yaranıb və “bütövləşdirmək”, “tam etmək” mənasını verir. Təhsil sahəsində inteqrativlik, müxtəlif fənlərin və ya mövzuların tədris prosesində birləşdirilməsi və bir-biri ilə əlaqələndirilməsi bacarığını göstərir. Məsələn, tədris proqramlarında müxtəlif fənlərin qarşılıqlı əlaqəsi və birlikdə öyrədilməsi inteqrativ tədris yanaşmasının nümunəsi hesab olunur. Bu yanaşma şagirdlərə məlumatları daha yaxşı qavramağa, analitik düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə və öyrəndiklərini real həyatda tətbiq etməyə imkan verir.

İnteqrasiya anlayışının təhsil sahəsinə daxil olması, XX yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə, xüsusilə də təhsil islahatları və yeni tədris metodlarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, təhsildə daha geniş bir yanaşmanın vacibliyi vurğulanmağa başladı. XX yüzilliyin ortalarına doğru təhsildə inteqrasiya anlayışı daha geniş yayılmağa başladı. Xüsusilə də Amerika və Avropada təhsil nəzəriyyəçiləri və praktikləri, fənlərarası təhsil yanaşmasını tətbiq etməyə başladılar. Bu yanaşma, şagirdlərin bilikləri yalnız bir fənn daxilində deyil, müxtəlif fənlər arasında əlaqələndirilmiş şəkildə öyrənmələrinin vacibliyini ön plana çıxardı. Bu yanaşmanın təhsil sahəsində tam yer alması və geniş tətbiq olunması isə xüsusilə son 50-60 ildə baş verib. Hazırda təhsil proqramlarında və kurikulumlarda fənlərarası inteqrasiya təhsilin vacib bir elementi kimi qəbul edilir.

Bizi əhatə edən hər yerdə inteqrasiya mövcuddur. Fənlər arasında əlaqə yaratmağın da əsas məqsədi fənni həyatla əlaqələndirib oradakı məsələlərin digər fənlə əlaqəsini aşkar etməkdən ibarətdir. Fəal təlim metodunun başlıca məqsədlərindən biri də dünyanı və özünü dərk edə bilən, aydın təfəkkürə, geniş dünyagörüşünə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Cəmiyyətimizdə həyatını düzgün təşkil etməyə qadir olacaq insanların təhsili dünya ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan ümumi tarix fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin geniş tətbiqini nəzərdə tutur. Bu fənnin vasitəsilə şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlar da başqa elmlərlə bütöv məntiqi əlaqəyə əsaslanmalıdır. Müasir dövrdə təlimin digər əsas elementləri kimi, müəllimlər də inteqrasiya məsələləri üzərində dərindən düşünməli və onları kurikulumda əks etdirməyin ən uğurlu yollarını araşdırıb tapmalıdırlar.

Bəs inteqrasiya nədir? İnteqrasiya tədris prosesini təkmilləşdirir, fənlər və mövzular arasında qarşılıqlı əlaqəni, asılılığı dərinləşdirir. İnteqrasiyanın köməyi ilə şagirdlər biliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni başa düşür və həmin bilikləri şəxsi və ictimai problemlərin həllində istifadə edir.

Şagirdlər o zaman yaxşı bilik əldə edirlər ki, təlim onların maraqlandıqları və ya bildikləri məsələlərlə əlaqəli olsun. Şagirdlər onlar üçün real əhəmiyyət daşıyan məsələlərin təliminə cəlb edildikdə daha çox stimullaşırlar ki, bu da bir fənn çərçivəsində məhdudlaşmamalıdır. Bütün bu göstərilənlərə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, təlimdə inteqrasiya iki baxımdan çox əhəmiyyətlidir:

1. Şagirdlərdə ətraf aləm, real həyat haqqında tam təsəvvür yaradır (burada inteqrasiya məqsəddir);

2. Fənn üzrə biliklərin əlaqələndirilməsi üçün ümumi müstəvinin yaranmasına xidmət göstərir (burada inteqrasiya vasitədir).

İnteqrasiyalar zamanı şagirdlərdə formalaşan bacarıqlar və fəallıq növləri müxtəlifdir. Bu bacarıqlar və fəallıqlar şagirdlərin dərslərə fəal şəkildə qoşulmasını və mövzuları daha geniş və dərin şəkildə anlamalarını təmin edir. İnteqrasiyaların fərqli növləri müxtəlif bacarıqları inkişaf etdirərək, aşağıdakı bacarıq və fəallıq növlərimi formalaşdırır:

- ***Tənqidi düşünmə bacarığı***
  Şagirdlər fərqli mövqeləri təhlil etmə, arqumentlər təqdim etmə və onların doğruluğunu yoxlama kimi fəaliyyətlərlə müxtəlif fənlərin perspektivlərini və onların arasında əlaqələri analiz edərək tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu, onları daha dərindən düşünməyə və məlumatları daha ətraflı araşdırmağa yönəldir.
- ***Problem həll etmə bacarığı***
  İnteqrasiya edilmiş tədris prosesində şagirdlər layihə işləri, problemin müəyyən edilməsi və həlli yollarının hazırlanması, təcrübə və sınaqlara münasibət bildirməklə müxtəlif fənlərdən əldə etdikləri bilikləri birləşdirərək problemlərə həll yolları tapmağı öyrənirlər. Bu, onları real həyatda qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif problemlərə hazırlaşdırır.
- ***Əlaqələndirmə bacarığı***
  Şagirdlər bir mövzunu müxtəlif fənlərin prizmasından görməyi və bu fənlər arasındakı əlaqələri qurmağı öyrənirlər. Bu bacarıq onlara məlumatları daha əhatəli şəkildə anlamalarına kömək edir.
- ***Yaradıcı düşünmə bacarığı***
  Fərqli fənlərin birləşdirilməsi yaradıcı yanaşmaların inkişafına təkan verir. Yenilikçi layihələr, təcrübələrin və modellərin hazırlanması, yaradıcı yazı tapşırıqları vasitəsilə inteqrasiya yanaşmaları şagirdləri yeni ideyalar və həll yolları axtarmağa təşviq edir.
- ***İdarəetmə və planlaşdırma bacarığı***
  Şagirdlər inteqrasiya edilmiş layihələri yerinə yetirmək üçün vaxtlarını və resurslarını düzgün planlaşdırmağı öyrənirlər. Bu, onların təşkilatçılıq və idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirirərək layihə planlaması, vaxtın idarə edilməsi, resursların bölüşdürülməsi və tapşırıqların prioritetləşdirilməsini öyrədir.
- ***Araşdırma bacarığı***
  İnteqrasiya edilmiş tədris zamanı şagirdlər müxtəlif fənlərdən məlumat toplamaq və onları birləşdirmək bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu, onların müstəqil araşdırmalar, məlumat toplama və təhlil etmə, mənbələrin yoxlanılması və istifadə olunması bacarıqlarını gücləndirir.
- ***Empatiya və mədəni şüur bacarığı***
  İnteqrasiya zamanı müxtəlif mədəniyyətlərə və baxışlara dair layihələr, ədəbiyyat və tarix araşdırmaları, rola daxil olma və simulasiya oyunları, tarixi dövrlər və cəmiyyətlər üzərində araşdırmalar aparmaqla şagirdlərdə empatiya bacarığını və mədəniyyətlərarası şüuru inkişaf edir.
- ***Kreativ ifadə etmə bacarığı***

İncəsənət əsərlərinin yaradılması, teatr tamaşaları, multimedialı təqdimatlar və yazı layihələri hazırlamaqla şagirdlər öz fikirlərini və anlayışlarını müxtəlif yaradıcı üsullarla ifadə edir. Bu, onların özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

- ***Texnologiyadan istifadə etmə bacarığı***
  Rəqəmsal inteqrasiya layihələri, onlayn tədqiqatlar, multimedialı təqdimatlar, kodlaşdırma və proqramlaşdırma fəaliyyətləri şagirdləri müxtəlif texnoloji vasitələrdən istifadə etməyə təşviq edir, bu da onların rəqəmsal savadlılığını artırır.

Yuxarıda sadalanan bacarıqlar göstərir ki, inteqrasiya yanaşmaları tədris prosesini zənginləşdirir və şagirdlərə kompleks bacarıqlar qazandırır. Bu bacarıqlar onların həm təhsil müddətində, həm də gələcəkdə həyat və karyera uğurları üçün vacibdir. Bu baxımdan ümumi tarix fənninin məzmunu yüksək dərəcədə inteqrativdir. Çünki hər növbəti tarixi mərhələnin hadisə və təzahürləri müəyyən dərəcədə əvvəlki hadisələrlə bağlıdır və ondan asılıdır. Buna görə də şaquli inteqrasiya prinsipi gözlənilmədən tarixi gedişi anlamaq mümkün deyildir. Ümumi tarix fənni bütün dünya ərazisində yaşamış və yaşayan insanların həyatının hər sahəsini və təzahürlərini əhatə etdiyi üçün başqa fənlərlə sıx əlaqəsi vardır. Buna görə də tarix fənninin hər mərhələsində üfiqi inteqrasiya gözlənilməlidir. Bu şagirdlər tərəfindən tarix fənninin məzmununu dərindən öyrənilməsi üçün zəruri şərtlərindəın biridir.

Ümumi tarix fənninin tədrisində fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması.

Fəndaxili inteqrasiyanın üstün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən qaçırmadan onunla bağlı olan bilgilərini daha da genişləndirərək dərinləşdirirlər. Ümumi tarix fənnində fəndaxili inteqrasiya müxtəlif məzmun xətlərinin və tədrisin müxtəlif mərhələsində qazanılmış bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur, üfüqi və şaquli olmaqla iki yerə ayrılır. Birinci tipə fənn daxilində (şaquli) inteqrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfiqi) inteqrasiya daxildir. Fənn daxili inteqrasiya özündə aşağıdakı modelləri birləşdirir:

- ***fraqmentləşdirilmiş (hissələrə bölünmüş) inteqrasiya;***
- ***əlaqəli inteqrasiya;***
- ***sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) inteqrasiya.***

“Fraqmentləşdirilmiş inteqrasiya” anlayışı təhsildə inteqrasiya yanaşmasının müəyyən hissələrə və ya fraqmentlərə bölünmüş formada tətbiqini ifadə edir. Tarix dərslərində “fraqmentləşdirilmiş inteqrasiya” müxtəlif hadisələrin və dövrlərin bir-biri ilə əlaqəli bir şəkildə əlaqələndirməsini, eyni səbəblərdən bənzər olmalarını ifadə edir. Məsələn, XIX yüzillikdə millətçilik hərəkatlarını öyrədərkən, şagirdlərə hadisə və təzahürlərin müxtəlif dövrlərdə baş verməsinə baxmayaraq, oxşarlıqlrın çox olmasını nümunə göstərmək olar və yaxud müxtəlif müharibələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrini nümunə göstərməklə şagirdlərə baş verən dəyişiklikləri izləmək, hadisələrin səbəb və nəticələrini müəyyənləşdirmək kimi məntiqi əlaqələr qurmasına, tarixi prosesləri daha yaxşı qavramalarına kömək ola bilər.

“Əlaqəli inteqrasiya” modeli tarix fənnində mövzular arasında əlaqələri quraraq, tədrisin daha əhatəli şəkildə təqdim olunmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma şagirdlərə müəyyən bir tarixi dövr və ya hadisəni öyrədərkən, bu proseslərin əvvəlki və sonrakı dövrlərlə bir-birilə

necə əlaqəli olduğunu daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Məsələn nümunələrə nəzər yetirək;
Nümunə 1. Birinci Dünya Müharibəsinin nəticələrinin İkinci Dünya Müharibəsinə necə yol açdığını izah etməklə tarixin dövrlər arasında davamlı və bağlı bir proses olduğunu anlamağa kömək edir.
Nümunə 2. Şagirdlər Fransa inqilabına aid mənbələri öyrənərək, bu hadisənin sonrakı Avropa inqilablarına necə təsir etdiyini araşdırmaqla tarixi daha yaxşı başa düşür, müxtəlif mövzular arasında əlaqələr qurmaq qabiliyyətlərini gücləndirirlər.

"Sıxlaşdırılmış inteqrasiya" modeli tarix fənnində şagirdlərə ayrı-ayrı faktları və hadisələri öyrətməklə yanaşı bu faktları geniş, bir-biri ilə sıx çərçivə daxilində başa düşməyə şərait yaradır. Sıxlaşdırılmış inteqrasiya şagirdlərə tarixi hadisələrin, ideyaların və dövrlərin bir-birinə necə təsir etdiyini daha yaxşı anlamasına və eyni zamanda kritik düşüncə bacarıqlarının inkişaf etdirməsinə təşviq edir. Məsələn, Soyuq müharibə dövrünü öyrənərkən şagirdlərə bu dövrdəki siyasi münasibətlərin, iqtisadi sanksiyaların və sosial ideologiyaların qarşılıqlı təsiri, və ya müxtəlif ölkələrdəki müstəmləkəçilik siyasətinin təsirlərini öyrənərək, bu hadisələrin müasir dövrə qədər olan təsirlərilə bağlı əhatəli bilik əldə etmələri üçün şərait yaradır.

İnteqrasiyanın ikinci tipi fənnlər arasında tətbiq olunur. Tarix fənnində inteqrasiya, müxtəlif fənlər arasındakı əlaqələri və əlaqəli məzmunu birləşdirməyi əhatə edir. Bu yanaşma, şagirdlərə təkcə tarixi faktları öyrətməkdən daha çox, tarixi hadisələri və prosesləri digər fənlər (Ana dili, ədəbiyyat, riyaziyyat, Azərbaycan tarixi, coğrafiya, kimya, biologiya, həyat bilgisi, STEAM və informatika, musiqi və təsviri incəsənət və s.) ilə əlaqələndirərək dərin başa düşməyə kömək edir. Məsələn, bir tarixi dövrü öyrənərkən şagirdlər həmin dövrün ədəbiyyatını, sənətini, iqtisadi vəziyyətini, siyasi və coğrafi şəraitini də təhlil edə bilərlər. Bu yolla, tarix dərsləri daha maraqlı və geniş anlayışlı olur, şagirdlər isə biliklərini müxtəlif sahələrdə tətbiq etmək qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Inteqrasiya eyni zamanda, şagirdlərin tənqidi düşünmə və problemləri müxtəlif aspektlərdən analiz etmə qabiliyyətlərini artırır. Tarix fənnində inteqrasiya həm də dərslərin daha məzmunlu və interaktiv keçirilməsinə imkan yaradır, çünki şagirdlər müxtəlif mənbələr və materiallardan istifadə edərək öyrəndiklərini tətbiq edə bilirlər.
Tarix fənnində inteqrasiyanı daha ətraflı izah etmək üçün nümunələrə baxaq:
Azərbaycan dili fənni ilə tarix fənninin inteqrasiyası zamanı dil dərsləri tarix dərsinin mövzuları əsasında keçirilir, bu da şagirdlərin həm dil bacarıqlarını, həm də tarixi biliklərini eyni vaxtda inkişaf etdirməsinə kömək edir. Məsələn, tarixi mətnlərin təhlili, tarixi dövrlərə aid mətnlərin, sənədlərin təhlili həyata keçirilə bilər. Şagirdlərə tarixi mövzularda esse, inşa və ya məqalə yazmaq tapşırığı verilə bilər. Məsələn, "Qədim Şərq mədəniyyətinin digər mədəniyyətlərə təsiri" mövzusunda bir esse yazmaq həm tarix biliklərini dərinləşdirəcək, həm də yazılı ifadə qabiliyyətini inkişaf etdirəcək.

Ədəbiyyat fənnilə tarix fənninin inteqrasiyası.

Məsələn, ədəbiyyat dərsində Qərbi Avropanın intibah dövrü öyrənildiyi zaman, tarix dərsində bu dövrün tarixi konteksti araşdırıla bilər. Şagirdlər intibah dövründə yaranmış ədəbiyyat nümunələrini oxuyarkən, eyni zamanda həmin dövrün siyasi, sosial və mədəni şəraitini də analiz edirlər. Bu yolla şagirdlər, dövrün ədəbiyyatını anlamaq üçün tarixi biliklərdən istifadə edir. Rollu oyunlar vasitəsilə şagirdlər tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri dramatik şəkildə təqdim edərək həm dil bacarıqlarını inkişaf etdirə, həm də tarixi hadisələri

daha yaxşı anlaya bilərlər. Eyni zamanda müzakirələr təşkil edilərək tarix dərsində öyrənilən mövzular əsasında dil dərsində müzakirələr təşkil edilə bilər. Məsələn, İkinci Dünya Müharibəsi mövzusunda bir müzakirə aparmaq şagirdlərin həm tarixi faktlar haqqında daha çox məlumat əldə etməsinə, həm də fikirlərini daha yaxşı ifadə etməsinə kömək edə bilər.

Coğrafiya fənni ilə tarix fənninin inteqrasiyası.

XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində yaranan urbanizasiya və sənayeləşmə prosesləri tarix dərsində öyrənilərkən, coğrafiya dərsində bu proseslərin cəmiyyətə və fərdlərə təsirini təhlil etmək olar. Şagirdlər sənayeləşmə dövründə meydana çıxan sosial siniflərin və şəhərləşmənin cəmiyyətdə yaratdığı dəyişiklikləri həm tarixi, həm də coğrafi, sosioloji aspektdən öyrənə bilərlər. Bu, şagirdlərə sosial strukturun tarixi proseslərlə necə formalaşdığını göstərir.

İnformatika fənni ilə tarix fənninin inteqrasiyası.

Tarix dərsində informasiya texnologiyalarının inkişafı və internetin yaranması mövzusu müzakirə edilərkən, informatika dərsində internetin texniki əsaslarını və inkişaf mərhələlərini öyrənmək olar. Bu, şagirdlərə müasir texnologiyaların tarixi təkamülünü və onun cəmiyyətə təsirini başa düşməyə imkan verir.

STEAM ilə tarixin inteqrasiyası şagirdlərdə tarixi hadisələri və prosesləri daha dərin və kompleks bir şəkildə başa düşmək imkanı yaradır. Bu inteqrasiya şagirdlərə təkcə tarixi biliklər əldə etmə imkanı deyil, həm də bu bilikləri elmi və texnoloji sahələrdə tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Məsələn, arabanın ixtirasının qədim dövrlərdə nəqliyyatda və müharibələrdə necə inqilab yaratması, eyni zamanda ticarətin genişlənməsinə səbəb olmasını nümunə göstərmək olar. Mövzuları şagirdlərə öyrədərkən rəqəmsal platformalar vasitəsilə virtual olaraq tarixi dövrləri və hadisələri "canlı" şəkildə təcrübə etmək imkanı yaratmaq mümkündür.

Riyaziyyat fənni ilə tarix fənninin inteqrasiyası.

Bu inteqrasiya sayəsində şagirdlər riyazi anlayışları tarixi kontekstlərdə tətbiq edir və tarixdəki müxtəlif dövrləri, hadisələri riyazi analizlərlə daha dərindən qavrayırlar. Məsələn, tarixi dövrləri, illəri və hadisələri analiz etmək üçün zaman dilimlərindən istifadə oluna bilər. Müəyyən bir imperiyanın yüksəliş və süqutunu, bu hadisələrin baş vermə illərini qrafiklər və diaqramlar vasitəsilə təsvir etmək şagirdlərə həm riyazi bacarıqları, həm də tarixi bilikləri inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Müxtəlif tarixi hadisələrin və ya dövrlərin statistik məlumatların təhlili (bir ölkənin müxtəlif illər ərzində əhali sayının dəyişməsi, iqtisadi inkişafı və ya hərbi xərclərinin artımı kimi məlumatları analiz etmək) etmək üçün riyazi metodlardan istifadə edilə bilər. Eyni zamanda tarix dərslərində öyrənilən dövrlərə aid valyutaların dəyəri, inflyasiya və digər iqtisadi göstəricilər riyazi olaraq təhlil oluna bilər. Məsələn, müəyyən bir tarixi dövrdə pulun dəyərini hesablamaq, ticarət yollarının iqtisadi təsirini qiymətləndirmək üçün riyazi modellərdən istifadə edilə bilər. Həndəsə fənnilə tarixi abidələr və memarlıq nümunələri analiz edilə bilər. Məsələn, Misir piramidalarının quruluşunda istifadə olunan riyazi düsturlar, qədim Roma tikililərində tətbiq olunan simmetriya və ya digər həndəsi prinsiplər öyrənilə bilər.

Kimya fənninin tarix fənni ilə inteqrasiyası.

Şagirdlərə elmin tarixi inkişafını, kəşflərin cəmiyyətə təsirini və müxtəlif dövrlərdəki kimyəvi proseslərin tarixdəki rolunu anlamağa kömək edir. Bu inteqrasiya müxtəlif mövzular vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Məsələn,

- Qədim və orta əsr cəmiyyətlərində kimyəvi maddələrin və alətlərin istifadəsi (metallurgiya, boyalar, dərmanlar).
- Barıt və onun tarixdəki rolu, müharibələrə təsiri.
- Sənaye inqilabında kimya elminin və texnologiyalarının təsiri, yeni materialların və kimyəvi proseslərin kəşfi və onların sənaye inqilabına töhfəsi.
- Kimyəvi silahların tarixə təsiri, (məsələn, I Dünya Müharibəsində qazdan istifadə), kimyəvi silahların qadağan edilməsi və beynəlxalq müqavilələr.

Bu mövzuların inteqrasiyası, şagirdlərin kimyanın yalnız elmi bir sahə olmadığını, həm də insan cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynadığını anlamalarına kömək edir. Belə yanaşma, həm tarix, həm də kimya fənlərində dərindən öyrənməni və müxtəlif sahələr arasında əlaqələri qavramağı təşviq edir.

Ümumi Tarix Fənnində Şagird Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilmə Vasitələri Və Meyarları

Kurikulumun ölçmə və qiymətləndirmə prosesinin "hər kəs üçün uyğun", "hər kəs üçün etibarlı və standart" olması insan təbiətinə ziddir. Bu səbəbdən ölçmə və qiymətləndirmə prosesində maksimum müxtəliflik və çeviklikla hərəkət etmək vacibdir. Kurikulum bu baxımdan bələdçidir. Kurikulumun bütün ölçmə və qiymətləndirmə elementlərini tam əhatə etməsini gözləmək real deyil. Təhsildə müxtəlifliyin olması, fərdi təhsil səviyyəsi, fənnin məzmunu, sosial mühit, məktəb imkanları və s. bu prosesə təsir göstərir. Daxili və xarici dinamikadan ciddi şəkildə təsirləndiyi üçün ölçmə və qiymətləndirmə təcrübələrinin effektivliyinin təmin edilməsində prioritet kurikulumdan deyil, müəllimlərdən və təhsil praktikantlarından gözlənilir. Bu məqamda müəllimlərdən əsas gözləntilər orijinallıq və yaradıcılıqdır.

Bu nöqteyi-nəzərdən kurikulumda ölçmə və qiymətləndirmə təcrübələrini istiqamətləndirən prinsipləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ölçmə və qiymətləndirmə tədqiqatları kurikulumun bütün komponentləri ilə maksimum uyğunlaşmalı, nailiyyətlərin və izahların həddi əsas götürülməlidir.
2. Kurikulum ölçmə prosesində istifadə oluna bilən vasitələr və metodlara ciddi məhdudiyyətlər qoymur, yalnız onlara rəhbərlik edir. Bununla belə, tələb olunan texniki və akademik standartlara üstünlük verilən ölçmə və qiymətləndirmə aləti və metodunda riayət edilməlidir.
3. Ölçmə və qiymətləndirmə təcrübələri təhsilin tərkib hissəsi olub bütün təhsil prosesi boyunca həyata keçirilir. Ölçmə nəticələri izlənilən proseslərlə bütövlükdə idarə olunur.
4. Fərdi bacarıq fərqlərinə görə bütün şagirdləri əhatə edən universal, vahid ölçmə və qiymətləndirmə metodundan danışmaq düzgün deyil. Şagirdin akademik inkişafını bir metod və ya texnika ilə ölçmək və ya qiymətləndirmək məqsədəuyğun olmaz.
5. Təhsil təkcə "bilmək (düşünmək)" üçün deyil, həm də "hiss (duyğu)" və "etmək (hərəkət)" üçün verilir; Buna görə də, yalnız idrak ölçüləri əsas sayıla bilməz.
6. Çox istiqamətli ölçmə və qiymətləndirmə vacibdir. Ölçmə və qiymətləndirmə təcrübələri müəllim və şagirdlərin fəal iştirakı ilə həyata keçirilir.
7. Şagirdlərin maraqları, rəftarları, dəyərləri və uğurları kimi ölçü və qiymətləndirməyə tabe olan xüsusiyyətləri zamanla dəyişə bilər. Bu səbəbdən, sözügedən xüsusiyyətləri prosesdəki dəyişiklikləri nəzərə alan ölçmə və qiymətləndirmələrdən istifadə etmək vacibdir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi, cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir. Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amillərdən biri də qiymətləndirmədir. Etibarlı (şəffaf, dəqiq və obyektiv) qiymətləndirmə olmadan heç bir fəaliyyəti, o cümlədən təlim-tərbiyə prosesini düzgün həyata keçimək mümkün deyildir. Müasir pedaqoji praktikada qiymətləndirmə bir fəaliyyət növü kimi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

Dəyərləndirmə – təlim zamanı aşkara çıxan qüsurlara düzəliş edilməsi yolu ilə keyfiyyətlərin yaxşılaşdırılmasına yönələn fəaliyyət;

Qiymət yazılması – şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdiş və digər kompetensiyalarının tələb olunan standartlara uyğunluq səviyyəsinin bal və ya digər formada ifadəsidir. Başqa sözlə, **qiymətləndirmə** – şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdiş və digər kompetensiyalarının tələb olunan standartlara uyğunluğunun ölçülməsi, düzəlişlərin edilməsi, balla və yaxud digər formada ifadə olunmasıdır. O, qiymətləndirmə standartlarına uyğun şəkildə gündəlik fəaliyyətin izlənməsi, təhlil edilməsi və nəticələrin elan olunması yolu ilə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə qiymətləndirmə fəaliyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələr:

1. Təlimin keyfiyyətinin ölçülməsi yolu ilə bütövlükdə təhsilin inkişafına nail olmaq;
2. İnformasiyadan ("bilik"dən) vasitə kimi istifadə edərək, təhsilalanların bacarıq və vərdişlərinin ölçülməsini həyata keçirmək;
3. Hər bir şagirdin təlim nəticələri haqqında etibarlı məlumat əldə etmək;
4. Qiymətləndirmənin nəticələri əsasında təlimin keyfiyyətini yaxşılaşdıra biləcək növbəti adddımları müəyyən etmək;
5. Şagirdlərə qabiliyyətlərinə uyğun peşə seçməkdə yardım göstərmək;
6. Şagirdin daha yüksək pillədə təhsil ala bilməsi üçün zəruri kompetensiyalara yiyələnməsini təmin etmək;
7. Təlim-tərbiyə prosesində baş verə biləcək neqativ halların qarşısını almaq;
8. Fənn kurikulumlarında və dərsliklərdə mövcud olan problemləri aşkara çıxarmaq;
9. Nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq proqramlarda ölkəmizin iştirakını təmin etmək.

Qiymətləndirmənin əsas prinsipləri.

Məqsədəuyğunluq: Bu prinsip ölçülməsi mümkün olan nəyin və hansı məqsədlə qiymətləndiriləcəyinin əvvəlcədən müəyyən edilməsini, buna müvafiq qiymətləndirmə vasitələrinin (*açıq, yaxud qapalı tipli test tapşırıqlarının, açıq və ya qapalı suallardan ibarət sorğu vərəqlərinin, situativ tapşırıqların və s.)* hazırlanmasını, seçilmiş qiymətləndirmə vasitələrinin gözlənilən keyfiyyətə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunmasını tələb edir;

Şəffaflıq, dəqiqlik, obyektivlik və ədalətlilik: Bu prinsiplər qiymətləndirmənin tədris proqramlarına və digər normativ aktlara uyğun, elmi baxımdan mübahisə doğurmayan məlumatlar əsasında, şagirdlər arasında heç bir diskriminasiyaya yol vermədən, qiymətləndirmə meyarlarını əvvəlcədən elan edərək aparılmasını tələb edir;

İnkişafetdiricilik: Bu prinsip şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin aşkara çıxarılması və onların tədqiqatçılıq bacarıqlarının ölçülməsi yolu ilə təhsilin şəxsiyyətyönlü, tələbyönlü və səmərəli olmasını təmin edir;

İnklüzivlik: Bu prinsip qiymətləndirmə prosesinin həyata keçirilməsi zamanı fiziki məhdudiyyətləri olan şagirdlərin imkanlarının nəzərə alınmasını ehtiva edir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə və onun növləri. Məktəb səviyyəsində müəllimlər və məktəb rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu mərhələdə şagirdlərin nailiyyətləri formativ (müntəzəm, davamlı), kiçik summativ (bəhs və bölmələr üzrə) və böyük summativ (yarımilliklər üzrə) formalarda yazılı və şifahi qiymətləndirilir.

Kurikulum üzrə qiymətləndirmə. Şagirdin təlim nəticələrinin müvafiq məzmun standartlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirimək məqsədilə aparılır.

Qiymətləndirmə standartlarının hazırlanması

- Məzmun standartları və onların mənimsənilməsi üçün istifadə edilən strategiyalarla yanaşı, nail olunmuş təlim nəticələrinin, əldə edilmiş bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müvafiq qiymətləndirmə standartlarının nümunələrindən də istifadə edilir. Məzmun standartları inteqrativ təlim nəticələri olub, şagirdin müvafiq bilik, bacarıq və dəyərlərə nail olmaqla səviyyəcə dəyişməsini təmin edir.
- Qiymətləndirmə standartları məzmun standartlarının hansı səviyyədə reallaşdığını yoxlamaqla, baş vermiş dəyişikliklərin dərəcəsini müəyyən edir. Qiymətləndirmə standartlarının təyin edilməsində imtahana əsaslanan metod vasitəsilə bütün maraqlı tərəflərin razılığı əsasında müvafiq siniflər üzrə milli səviyyədə yekun qiymətləndirmə (imtahan) keçirilir, nəticələr təhlil olunmaqla, standartlar təyin edilir:
    - *minimum - şagirdlərin 90-100 faizi tərəfindən nail olunan standartlar;*
    - *yüksək - şagirdlərin ən yaxşı halda 30 faizi tərəfindən nail olunan standartlar.*
- Qiymətləndirmə standartlarının təyin edilməsində kurikulumyönümlü metoda daha çox üstünlük verilir. Bu metoda görə:
    - *qiymətləndirmə standartları milli kurikulumda əks olunmuş nailiyyətlərə (nəticələrə) uyğun hazırlanır və faktiki olaraq şagirdlərin nəyi bacardıqlarına dair ölçmələrə deyil, mütəxəssis mühakimələrinə əsaslanır;*
    - *bütün məktəblərin, müəllimlərin təmsil olunduğu təşkilatların və digər maraqlı tərəflərin müzakirələri əsasında standartlara düzəlişlər edilir və arzu olunan nailiyyət səviyyələrinə dair ortaq fikir yaranır.*

Ümumi Tarix Fənninə Dair Təlim Materiallarının Planlaşdırılması Üzrə Metodiki Tövsiyələr

Planlaşdırma əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün müəllimlərin fəaliyyət istiqamətidir. Planlaşdırma dərsin il ərzində məqsədli qurulmasını və gündəlik olaraq səmərəli təşkilini təmin edən bir vasitədir.

Təhsildə perspektiv (illik) və gündəlik (cari) olmaqla 2 növ planlaşdırma müəyyənləşdirilmişdir. Perspektiv plan müəllimlərin tədris ili ərzində tədris etməli olduqları siniflərdə müəyyən bölmə və ya mövzuları kurikuluma uyğun olaraq hansı aylarda təqribən nə qədər müddətə tədris edəcəklərini göstərən iş planıdır.

Perspektiv plan hazırlamaq tədris prosesində vacibdir. Bundan əlavə, perspektiv plan zamanla yenilənməlidir və yeni yaranan təhsil ehtiyaclarına cavab verməlidir.

Təhsil və təlim planlı və proqramlaşdırılmış inkişaf işidir. Effektiv və səmərəli təhsilə yalnız planlaşdırmaya lazımi əhəmiyyət verməklə və müəllimlərin siniflərinə hazırlıqlı daxil olmalarını təmin etməklə nail olmaq olar.

Perspektiv planda əvvəlcədən müəyyən edilmiş təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün tədris fənni çərçivəsində fəaliyyətlərdən hansının seçiləcəyi, onların şagirdlər tərəfindən niyə və necə həyata keçiriləcəyi, hansı köməkçi və tamamlayıcı resurslardan və vasitələrdən istifadə ediləcəyi qeyd edilir.

Perspektiv plan şagird mərkəzli, müasir tədris yanaşmalarına əsaslanan tətbiq oluna bilən fəaliyyətlərə əsaslanır. Planlaşdırma müəllimin təhsildə nəyi, niyə və necə edəcəyini düşünməyə imkan verməklə onun səmərəliliyini artırır. Tədris proqramlarının planlaşdırılması şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyələrini nəzərə almaqla onun nə vaxt və hansı müddət ərzində tədris olunacağını təşkil etməyə imkan verir. Bu, müəllimləri və şagirdləri qarışıqlıqdan xilas edir və nizamlı işləməyi təmin edir. Məqsədlərə çatmaq üçün ən uyğun təlim və tədris proseslərinin, alət və avadanlıqların seçilməsini, şagirdlərin təhsil fəaliyyətlərinə və dərslərə hazırlanmasını təmin edir. Şagirdlərin maraq, istək və qabiliyyətlərinə uyğun təhsil alması, təhsil və təlimin qiymətləndirilməsinin etibarlı olmasına şərait yaradır.

Perspektiv planlaşdırma müəllimin bir il müddətində proqrama uyğun olaraq tədris edəcəyi mövzuları hansı günlərdə, neçə saat, hansı resurslarla tədris edəcəyi, müvafiq məzmun standartlarını, inteqrasiya etdiyi fənləri göstərməklə hazırlanan bir planlaşdırmadır. Bu planlaşdırma dərs ili başlayanda müəllim tərəfindən hazırlanaraq, təsdiq olunmaq üçün məktəb rəhbərliyinə təqdim olunur.

Sıra №-si	Mövzu	Məzmun standartları	İnteqrasiya	Resurslar	Saat	Tarix

İllik planlaşdırma aparmaq üçün müəllim məzmun standartlarına əsasən dərslikdəki tədris vahidi və mövzular üzrə dəqiqləşmələr aparmalıdır. Tədris vahidlərinin və mövzuların ardıcıllığını müəyyənləşdirməlidir. İnteqrasiya imkanlarını müəyyən etməlidir. Əlavə resurslar seçmək, mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsü aparmaq və mövzuya

görə nailiyyətlərin qiymətləndirilməsinin növlərini müəyyənləşdirmək də illik planlaşdırmanın əsas tələblərindəndir.

Planlaşdırma aparmaq üçün müəllimə lazım olan bacarıqlardan biri mövzuların tədrisi zamanı inteqrasiya imkanlarını müəyyən etməkdir. Tarix fənninin bir çox fənlərlə inteqrasiyası mümkündür. Tarix müəllimi planlaşdırma apararkən tədris etdiyi mövzunun digər fənlərdəki bu və ya digər mövzu ilə inteqrasiya imkanlarını müəyyən etməlidir.

Mövzuya uyğun resursların seçilməsi də perspektiv planlaşdırma aparmaq üçün müəllimə lazım olan bacarıqlardan biridir. Müxtəlif xəritələr, videoçarxlar, filmlər, illustrasiyalar, şəkillər və digər əyani vəsaitlər tarix fənninin tədrisində mühümdür.

Mühüm bacarıqlardan biri də mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsü aparmaqdır. Fənnin tədrisinə ayrılmış vaxtı artırıb-azaltmamaq şərti ilə müəllim mövzuların çətinlik dərəcəsinə görə onlara verilən vaxtı özü müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Məzmun standartlarının təlim prosesinə gətirilməsində onun təhsil proqramında verilmiş ardıcıllığının bütün hallarda olduğu kimi saxlanılması mütləq deyil. Müəllim sinif üzrə fəaliyyətini planlaşdırarkən, bu nəticələrə yanaşmada müstəqildir. O, zəruri hallarda onları müxtəlif səviyyələrdə inteqrasiya etməkdə sərbəstdir.

Gündəlik plan isə Perspektiv planda nəzərdə tutulmuş hər hansı bir mövzunun tədrisi prosesinin planlaşdırılmasıdır. Bu plana fənn üzrə məzmun standartlarını reallaşdırmaq üçün məqsədlər, iş forması və üsulları, resurslar, inteqrasiya, tapşırıqlar, qiymətləndirmə kimi komponentlər daxildir.

Gündəlik plan hazırlayarkən səhv etməmək üçün müəllimlərin bir neçə məsələyə diqqət etmələri vacib hesab edilir. Müəllim şagirdlərdə fərqliliklərə diqqət yetirilməlidir. O, hər şagirdin dəyişik maraq, ehtiyac və qabiliyyətləri olduğunu nəzərdən qaçırmamalı, eyni davranış və ya öyrənmə vəziyyətini hər şagirddən eyni şəkildə istəməməli və planını ona görə hazırlamalıdır.

Gündəlik dərs planı hazırlayarkən diqqət yetirilməli ən önəmli məsələlərdən biri də tapşırıqların hazırlanmasıdır. Şagirdləri araşdırmaya və inkişafa sövq etdirən tapşırıqlar təqdim edilməli, lakin şagirdlərin potensial imkanlarını aşan tapşırıqlar verməməlidir. Şagirdlərə verilən hər cür araşdırma və tapşırığa mütləq nəzarət edilməlidir. Plan şagirdin səviyyəsindən nə yüksək, nə də aşağı olmamalıdır.

Təbii mühit, zəka, yaş, sosial-iqtisadi vəziyyət kimi öyrənməyə təsir edən faktorlar hər sinifdə hər şagird üçün fərqlidir. Şagirdlər üçün öyrənmədə fərqli olmayan tək şey zamandır. Müəllim zaman amilini çox yaxşı qiymətləndirəcək bir plan hazırlamalıdır, nəyi, necə və nə qədər müddətdə tədris edəcəyini çox yaxşı planlaşdırmalıdır.

Plan hazırlayarkən dərsliyə həddindən artıq bağlı qalmamaq və planı elastik formada tərtib etmək lazımdır. Plana daxil edilən qeydlər nə çox qısa, nə də çox uzun deyil, müəllimin şagirdlərə göstərişlər verə biləcəyi səviyyədə olmalıdır.

Gündəlik plan əhəmiyyətli mövzuların öyrədilməsini asanlaşdırır, zamanı yaxşı qiymətləndirməyə kömək edir, müəllimin fəaliyyətini göstərən sənəd xüsusiyyəti daşıyır və dərslərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsini, dərslərdə davamlılığı və bütövlüyü təmin edir.

Ümumi tarix kurikulumundan funksional istifadə etmək üçün müəllimlərin diqqət etməli olduğu məqamlar aşağıda təqdim olunur:

1. Tarix dərslərində faydalı və daimi öyrənməni təmin etmək üçün şagirdlərin bilməli olduğu əsas elementlərdən biri anlayışlardır. Tarix müəllimləri mövzular haqqında şagirdlərin bilik səviyyələrini müəyyən etdikdən sonra fənn daxilində əsas anlayışların öyrədilməsi ilə bağlı təcrübələri (konsepsiya xəritələri, termin və anlayışlar cədvəli, lüğətin hazırlanması və s.) daxil etməlidirlər.

2. Ümumi tarix üzrə təhsil proqramında (kurikulumunda) müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü, mühüm tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, ayrı-ayrı xalqların mədəni nailiyyətləri dərslikdəki məlumatlar və təlim nəticələri əlaqələndirilərək öyrədilməlidir.

3. Müəllimlər tədris zamanı tarixi məkan əsaslı öyrənmə fəaliyyətlərini də əhatə etməlidirlər. Bu çərçivədə virtual muzey ziyarətləri müəllimlərin nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Müəllimlər ekskursiyaları əlaqəli təlim nəticələrinə uyğun olaraq planlaşdırmalı, həyata keçirməli və nəticə istiqamətində tədbirlər görməlidir.

4. Standartlarda, təlim nəticələrində və dərsliklərdə verilən xronoloji məsələlər-tarixlər şagirdlərin xronoloji təfəkkür bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Tarixi hadisə və faktlar əzbərlədilməməlidir.

5. Müəllimlər öz şagirdlərinə tarix dərsi ilə bağlı bilik, bacarıq, dəyər və münasibət formalaşdırarkən yalnız dərsliklərə əsaslanmamalıdır. Standartların tələblərinə uyğun olan tədris materialları (təqdimatlar, fəaliyyətlər, iş vərəqləri, layihələr, mətn parçaları və birinci və ikinci əl tarixi mənbələrdən yazılı, əyani və audio formatda və s.) hazırlanmalıdır. Rəqəmsal resurslardan istifadə ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin müəyyən etdiyi qaydalara əməl edilməlidir. Xüsusilə, internetdən yüklənmiş materialların istifadəsində plagiata yol verilməməli, etik qaydalara və müəllif hüquqlarına riayət edilməlidir.